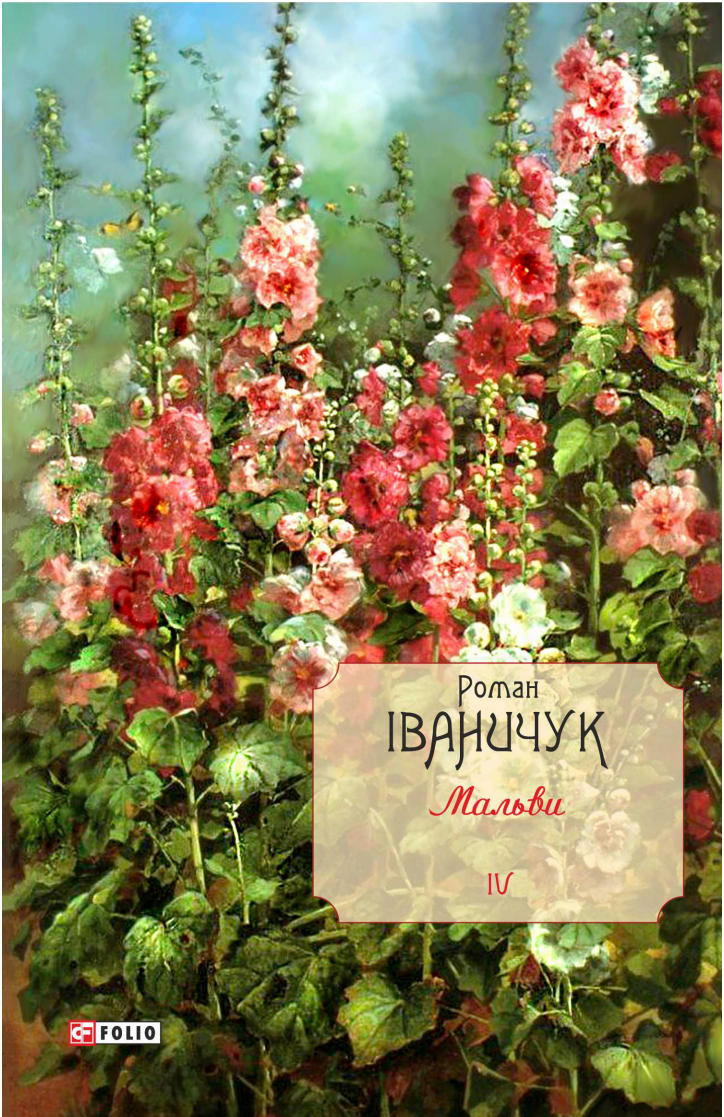

Роман

ІВАНИЧУК

Мальви

IV

FOLIO

Роман Іванович Іваничук

Мальви

Серия «Роман Іваничук. Зібрання творів (Фоліо)», книга 4

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=38009672
Роман Іваничук. «МАЛЬВИ». Роман, есей.. Літературно-художнє видання: Фоліо; Харків; 2018
ISBN 978-966-03-8128-5

Аннотация

Роман Іваничук (1929—2016) – відомий український письменник, лауреат премії ім. А. Головка, Національної премії України ім. Т. Шевченка та ін. У його творчому доробку близько двадцяти історичних романів, якими письменник заповнює білі плями в нашій історії. І він не обмежується лише зображенням тих чи інших подій минулого, а визначає багато проблем, які хвилюють наших сучасників.

Перший історичний роман «Мальви» (1968) приніс письменнику величезний успіх у читачів і шалену партійну критику. Р. Іваничук зображує події, мало або й зовсім не висвітлені в українській літературі. Він розповідає історію життя української полонянки Марії та її дітей, котрі, як і мати, потрапляють у турецьку й татарську неволю. Повстання Богдана

Хмельницького розбудило до життя затурканих бусурманством юнаків і дівчину, яких автор символічно називає мальвами.

Також до IV тому зібрання творів Р. Іваничука увійшов його есей «Як я шукав свої “Мальви”» (1970).

Содержание

Мальви 5
Розділ перший 5
Розділ другий 14
Розділ третій 36
Розділ четвертий 50
Розділ п’ятий 65
Розділ шостий 83
Конец ознакомительного фрагмента. 102

Роман Іваничук
Мальви

Мальви
Роман

Розділ перший

«Хіба ви не ходили по землі і не бачили, який був їх кінець? Були вони могутньою силою, але Аллаха ніщо не може ослабити ні на небі, ні на землі».
Коран, 35 сура, пророча

Навесні тисяча вісімнадцятого року гіджри[1] разом з багатьма ґалерами, каторгами і паштардами причалила до Кафської пристані невелика турецька фреката[2]. З неї зійшов на берег сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому арабському бурнусі, його обличчя заховалося в густій довгій бороді – годі було б угадати вік старця, та був він древній як світ і в глибоких брунатних очах таїлася мудрість багатьох

---

[1] Магометанське літочислення, що починається з 622 року – дати переселення Магомета з Мекки до Медини. За нашим літочисленням – 1640 рік.

[2] *Фреката* – веслове турецьке судно.

поколінь.

Старець вклякнув на землі, схилився і прошепотів:

– Вітай, благодатний краю, після довгої розлуки. Тобі вклоняється анатолієць, меддах[3] Омар, якого ти шістнадцять років тому вигнав із Кафи мечем Шагін-Ґірея[4]. Тоді я, не ображений, а здивований, пішов мандрівником по всій імперії від Карпат до Балкан, від Дунаю до Нілу, щоб самому переконатися, чи справді народи ненавидять нас, турків. А коли так, то за що? Думав я, що побачу темряву і глупоту, а зустрівся зі шляхетним прозрінням осліплених богатирів; думав я, що зустрінуся з озлобленням до мене, турка, а побачив високу шляхетність, пошану до розуму, ненависть до кайданів. І спитав я тоді себе, хто винен, що мій народ став носієм зла й неволі? Чи ж це йому потрібне? Адже анатолійський райя не став багатим від того, що завойовує чужі краї… Я повернувся до тебе, Кримський краю. Не мститися – твій гнів був жорстокий, але справедливий, – я хочу поглянути, чи міцно скував тебе Осман кайданами, чи, може, ти ще дихаєш своєю буйною непокорою; далі ти топчеш чужі землі, за прикладом свого сусіда й повелителя, чи, може, осінило тебе світло визвольного духу і дикі пристрасті твої змінились пошуками правди?

Підвівся. З ґалер виходили, кваплячись на ясир-базар, ту-

---

[3] *Меддах* – турецький співець, оповідач.

[4] *Шагін-Ґірей* – татарський полководець із роду Ґіреїв, що 1624 року вигнав турецьких васалів із Кафи.

рецькі купці, йшли маршовою колоною яничари – султанська охорона для кафського паші, поспішали мубашири[5] відраховувати п'яту частину з татарського ясиру для турецького падишаха – йшла османська ненасить на кримську землю.

Меддах Омар проводжав їх поглядом.

«О люде османський… Коли тобі вистачить свого власного добра, занехаяного, нерозкопаного? Чого повзеш ти на чужі землі, не розоравши своєї, чому не нагодуєш власним багатством рідних дітей, а примушуєш їх голодними рискати по не своїх полях і дарма проливати сусідську кров? Коли ти втамуєш свою захланну спрагу? У тебе є сьогодні влада, і ти сваволиш. Хто ж захистить тебе від Божої помсти, коли вона гряне? А прийде. Замикається вже коло віків, і ти вернешся туди, звідки прийшов, виконавши своє покликання на землі. Вернешся, осуджений світом.

О, страшне в тебе покликання! Тебе одурили марнославні і властолюбні вожді твої, і ти, облудно взявши Божу науку за зброю, залив сльозами, кров'ю і ненавистю до себе півсвіту. А що маєш за це? Сидиш, як божевільний скупар серед скарбів, загарбаних у чужих коморах, хліб, відібраний з голодних ротів, не йде тобі до горла, сидиш у лахмітті й нужді, не знаючи, що подіяти з награбованим добром. Зубожив народи, а збагатитися не можеш і родиш тільки люту ненависть до себе.

А міг би ти жити, народжувати мудреців, поетів, астро-

---

[5] *Мубашир* – рахівник, що відраховував данину для султана.

логів… Та нуртує уже праведний гнів ворогів твоїх. І крикнули вони: «Брехливий хадіс[6] пророка Магомета про те, що не існує народностей під берлом ісламу. Ми є!» Заспівав повстанчу пісню болгарський гайдук, грецькі даскали[7] понесли книги своїм людям, підвели голови волохи, чорногорці, албанці. Хто врятує тебе? Твої розумні діти кизилбаші[8] підносять меч на призвідців твого горя і будучої загибелі твоєї, а ти, засліплений і нерозумний, убиваєш їх – своїх спасителів.

Чому не бачиш, не розумієш цього, обманутий османський люде? Ти ж не народився грабіжником, не прийшов на світ злодієм, якого карати треба. Тебе таким зробили. Хіба не міг би ти жити із сусідами у згоді й купатися у своїх власних почестях і багатстві? Чому не подаси руку гайдукові[9], ускокові[10], клефтові[11], поки не пізно, поки страшна кровопролитна злоба не схрестить ваші мечі тобі на загладу? Де той пророк, який зумів би крикнути так, щоб ти, оглухлий, почув: «Спам'ятайся, не вбивай сам себе! О народе мій…».

Зникли за воротами Кафи купці, яничари, мубашири, подався меддах Омар, високий і величний, до Карантинної Слободи, де зупинялися паломники, що поверталися з Мек-

---

[6] Священний вислів пророка Магомета.

[7] *Даскал* – вчитель.

[8] *Кизилбаші* – турецькі повстанці проти султанів.

[9] *Гайдук* – повстанець на Балканах.

[10] *Ускок* – сербський повстанець.

[11] *Клефт* – грецький повстанець.

ки.

Сонце пекло не по-весняному. Поблякли тополі біля північної кафської стіни, вмирало на пустирях зблякле будяччя, крушилися під ногами курай і сухі віники тамариску, репалася глевка земля, і ледь сльозилися фонтани.

Лише при вході до північних воріт зеленів розкішний самотній платан, пишався буйною кроною над зубчастим муром і манив у свою тінь змучену спекою людину.

Цей буйний платан привертав увагу місцевих жителів, паломників, невільників, що тяглися журавлиними ключами з ринку на ґалери турецьких дервішів ордену Хаджі Бекташа[12], що заснували на околиці міста такіє[13].

Певно, не один з перехожих задумувався, ховаючись у тіні дерева, про вічність життя; не одного бадьорила безсмертна живучість південного богатиря, і чабан, можливо, складав пісню про мужнє дерево, що витримує суховії, спрагу і безжалісне палюче сонце.

Зупинився біля нього меддах Омар, довго придивлявся до зухвалого дерева і гірко посміхнувся в задумі. Бо мало хто знав, що цей богатир мертвий, що серцевина висохла і корені давно перестали тягнути глибинну вологу. Хто ж міг знати, що плющ, якому природа присудила повзати по землі, непомітно всмоктувався в пори дерева, хитро снувався тоненькими жилами по стовбуру до самого верховіття, день

---

[12] *Хаджі Бекташа* – монах, який заснував у XIV ст. орден дервішівбекташів.

[13] *Такіє* – дервішський монастир.

у день висмоктував соки, поки вп'явся мацальцями в коріння. А тоді запишався, забуяв, розпустивши листя по чужих гіллях. Та не сідають на нього ні бджоли, ні метелики, ба навіть сарана не їсть його. Цупкий і ядучий. Він зеленіє, поки струхлявіє коріння старого дерева, роз'їдене плющем, доки воно звалиться і вкриє паразита своєю порохнею…

…Надто скоро почалося цього року літо в Криму. Шовковиця обсипалася, не доспівши, виноград не зав'язався, попадали жовті персики завбільшки з ліщиновий горіх, вітри не наганяли на небо ні одної хмаринки. Достиг ячмінь, ледве покривши собою сіру кам'янисту груду, і розвіялося половою виколошене просо.

А в червні налетіла до Кафських степів сарана. Вийшли селяни з кетменями копати рови, вийшла процесія сіросукманних дервішів, несучи в калачикових баклагах священну мекканську воду, і стояли всі, безпорадні, дивлячись, як довкола погибає життя.

Серед натовпу жінок, що в розпачі вже не дбали про те, щоб закривати визолені тривогою обличчя, стояв сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому бурнусі. Тяжка скорбота тінилася в його очах.

– Кара Аллаха за гріхи наші… Отак чорніє і стогне земля, коли йдуть правовірні війська у чужі краї, – мовив сам до себе, і повернули до нього голови люди, а дервіші, що стояли осторонь, підступили ближче. – Такий же шум тоді летить над землею, і так само лунає плач жінок та дітей.

Різко підвів голову один із дервішів, зателіпалася срібна серга у вусі, він підійшов до меддаха Омара, зарослий і босий, смиренні очі зайшли гнівом.

– Чи не покинуло волосся розуму твою голову, старче, що накликаєш нам кару християнського Бога за джихад[14]? І хто ти такий? Ти, видно, мусульманин, тож як ти міг забути слова пророка: «Піде до раю той, хто загине на полі бою з ґяурами?»

– Але сказано теж у сьомій сурі Корану, отче, – відповів спокійно меддах Омар, – у сурі пророчій: «Скільки сіл ми марно погубили!»

– Якщо ти знаєш Коран, хай осінить нас світло єдино правдивого вчення, – посмиреннішали очі дервіша, – то згадай слова пророка: «Ми покажемо наші знамення у всіх країнах, поки вони не зрозуміють, що це правда».

– Але друга сура, благочестивий, сура меддинська, гласить: «Горе тим, що пишуть писання своїми руками, а потім кажуть: це від Аллаха». Бо знамення, про які ти говориш, несуть наші воїни і до Азова, і до Багдада. І там, і там чорніє земля від наших ратників, як Кафський степ від сарани. Скажи мені, яка ж війна священна? Проти християн чи проти єдиновірних мусульман?

Затремтів посох у руці дервіша, а жінки з тривогою й надією дивилися в розумні очі аксакала[15] – що скаже він ще,

---

[14] *Джихад* – священна війна проти християн.

[15] *Аксакал* – сивобородий; шанована людина.

може, це прийшов до них віщун горя або радості?

Глянув Омар на зажурених матерів, сестер і дочок воїнів, що віддали або віддають життя за Високий Поріг[16] над Євфратом і Доном, – жаль закроївся на губах, мовчав старий; повів очима на проповідників священних воєн – зло струснуло ним, і розповів він дервішам сон пророчий.

– Приснився дивний сон султанові Амурату під стінами Багдада. До лозини нібито підійшов ніж, щоб зрізати її. А лозина відіслала його до іншої. І ще побачив падишах уві сні шулік, що їли падаль, виригали і знову їли, і гинули, обжершись нечистю. Покликав Амурат мудреця і спитав його, що означає цей сон.

– Це віщування на нинішній день, – відповів мудрець. – Лозина, що відсилає ніж до своєї подруги, – це ми самі, що не щадимо брата задля своєї користі. А шуліки – то знову ж таки ми, що пожираємо чуже добро, відригуємося людським стражданням і робимо й робитимемо те саме, поки здохнемо від своєї ненаситності.

Закричав дервіш:

– Ти шиїт[17], перс шолудивий! І мудрець той теж був персшиїт, хай почорніє його голова, яку, напевно, стяв великий падишах!

Заверещали дервіші:

– Хто ти такий? До каїрського паші відвести його!

---

[16] *Висока Порта, Високий Поріг* – султанський уряд Туреччини.

[17] *Шиїти* – мусульманська секта, визнана в Ірані й Іраку. В Туреччині – сунніти.

Навіть не здригнувся аксакал.

– Я Омар-челебі, анатолієць. І цю відповідь султанові дав я. Затих крик, і шепіт пішов по юрбі, ім'я Омара зашелестіло на губах вражених монахів. О, його – цього мандрівника, меддаха і хафіза[18], на якого ще не звелася рука жодного можновладця, знали в Стамбулі і Брусі, в Бахчисараї і Кафі.

– Моліться, люди, – мовив меддах. – Привид голоду блукає над степом. Благайте Бога, щоб не справдилися слова пророка про сім худих корів, що пожирають сім ситих, про сім сухих колосків, що пожирають сім налитих. Просіть милості в неба…

Він звів руки, прошепотів молитву і подався в безвість розпаленого степу.

---

[18] *Хафіз* – вчений богослов, що знає Коран напам'ять.

Розділ другий

Зажурилась Україна, що ніде прожити,
Витоптала орда кіньми маленькії діти.
Малих потоптала, старих порубала,
А молодих, середульших у полон забрала.
Українська народна пісня

Цього пекельно-пекучого літа господар-татарин відпустив Марію на волю. Два роки тому він купив її з хворою семилітньою дитиною на ясир-базарі і привів їх до своєї тісної й темної ліплянки.

Посередині татарської хати стояв ткацький верстат, а за ним, на міндері[19], стогнала недужа жінка. Вона не підвелася, тільки скрушно глянула на невільницю, потім її скляні очі надовго вп'ялися в татарина і враз погасли, збайдужіли.

– Якши ґяурка, – сказала. – Твоя буде.

Зніяковілий господар розвів руками, показав на верстат із нап'ятою на кросна основою, і зрозуміла Марія, що вбогий її власник, і купив він собі рабиню, певне, лише для того, аби прожити за килими якийсь там день.

Навчилася ткати швидко. Крізь натягнуті нитки дивилася, як росте її донечка, тягнеться руками до кольорової волічки, вплітає їх поміж основу, стає помічницею. Прислухалась, як дитина береться розмовляти по-татарськи, і сама розмовля-

---

[19] *Міндер* – підвищення вздовж стіни для спання.

ла з нею чужинецькою мовою, щоб не дивилися на них скоса господарі та й щоб легше було дитині на вулицю вийти. Ткала з ранку до вечора і пісню наспівувала, та все оту:

Ой що ж бо то та за чорний ворон,
Що над морем крякає,
Ой що ж бо то та й за бурлака,
Що всіх бурлак скликає… —

і дивно було чути, що доня підспівує за матір'ю часто чужими словами.

Татарин продавав килими, що їх наткала Марія, і годував за них хвору дружину, не зобиджаючи й рабинь.

За рік господиня померла від сухот. Знала Марія, що запропонує їй тепер хазяїн. Чого тільки не передумала, які сумніви не мучили її днями і уві снах, та відганяла від себе слабкості, спокуси й вагання – десь глибоко в серці ще жевріла надія повернутися в Україну.

А татарин таки сказав небавом:

– Будь моєю дружиною, Маріям.

Заплакала. Просила пожаліти її – не може віри своєї зрадити, чоловіка свого, знакомитого полковника Самійла, забути не може…

Не наполягав татарин. Коли минув рамазан, і мусульмани різали баранів на байрам, привів на святковий обід жінку

у білому фередже[20] – злооку туркеню. Здогадалася Марія, що це нова її господиня, і заніміла від страху: продасть її тепер господар. І тоді каяття, ганебне й боягузливе, скрутило душу: чом не стала жінкою татаринові, тепер же їх розлучать із дочкою!

Нова хазяйка відразу дала зрозуміти, який порядок буде в хаті. Витягла з казана баранячу кістку і пошпурила нею в кут – жеріть; кривився на те господар, та мовчав, а згодом сказав до Марії:

– Не буду тебе продавати, хай лютує. Ти добра, Маріям. Ще вчора господиня штурхала її в спину і погрожувала продати дочку, бо що з неї за користь, ще вчора падала Марія на коліна, обіцяючи ночами сидіти за верстатом, аби тільки не розлучали їх… А нині вранці, коли туркеня подалася на базар, татарин увійшов до хати, жалісливо глянув на Марії-ну дочку – не мав своїх дітей – і сказав ледве чутно:

– Ідіть собі. Ви вільні…

Це слово «вільні» було несподіваним для Марії, приголомшило воно її зовсім. Вклонилася господареві до ніг, подякувала, похапцем зібрала свої мізерні пожитки, схопила дівчинку на руки і вибігла. Чвалувала крутими вуличками, завмираючи від страху, що повернеться з міста туркеня і дожене її, бігла, ховаючись за кам'яними стінами, що заступали вікна будинків, квапилася до північних кафських воріт, щоб вийти з тісного міста на волю. Здавалось їй, що мине

---

[20] *Фередже* – жіноче покривало поверх плаття у туркень.

одна лише хвилина, і зачиняться ворота. Ось вийшов із-під зеленого платана вартовий, крикнула йому:

– Я відпущена!

Високий яничар у шапці з довгим шликом, що спадав по спині аж до пояса, ліниво діткнувся рукою до ятагана і знову ступив у тінь: іди, мовляв, небого, хто тебе тримає. Зелений колір яничарського кафтана злився з листям плюща, вартовий спокійно закурив люльку. Від такої байдужості – адже тільки одне слово «яничар» наводило жах на невільників – змоторошилося серце в Марії: невже це не останній мур, що огороджує Кафу? Вийшла на хребет Тепе-оба[21], що довгим насипом відділив рештки гір від рівнин, – ні, далі – простір і жодної людини в степу. Передихнула, промовила вголос:

– Я вільна. І Мальва моя теж. О Господи…

І тут запримітила, що її більше не дивує чудне ім'я доньки. Так назвала свою дівчинку давно, ще на початку неволі. Дитя було хворе і зжовкле, здавалося, не витримає тяжкої дороги з Карасубазару до Кафи. Несла дитину на руках і підставляла спину під нагайки, затуляючи свою крихітку. А під ногами то тут, то там подибувалися вигнані, певне вітрами, на чужину мальви – ті самі, що пишалися разом із соняшниками, рівні з ними, біля українських білостінних хат. Там пишалися. А тут ховалися в колючий курай, низькі, збідовані, та все-таки живі. Тож повірила Марія, що дочка теж виживе, як ці квіти на чужій землі, якщо тільки назве її Мальвою.

---

[21] *Тепе-оба* – у перекладі з татарської – вершина-гора.

Помітила тепер, що не дивує її більше довгополий бешмет, ні турецька шаль, якою уже звикла закривати обличчя, і навіть те, що Мальва запитує в неї про се і про те по-татарськи.

Місто було позаду. Зубчасті стіни оперезали його навколо, масивні башти підвелися і давили, стискали громаддя будинків, мечеті, вірменські церкви і караїмські кенаси. Місто ревіло й гуло, стогнало. Внизу кишіла смердюча яма невільничого базару, кричали, захвалюючи живий товар, татари і греки: на ґалери, що стояли в порту, відправляли партії відібраних, приганяли нові; торохтіли мажари по кам'яних вибоїнах, захлиналися осли, викрикували азан[22] муедзини, закликаючи правовірних до обіднього намазу[23].

І ще одне зауважила Марія: усе це для неї давно звичне, наче й не було ніколи іншого життя. А та хвилева радість волі раптом почала пригасати, й у свідомість повільно заповзало тупе почуття безвихіддя… Сірий хребет Тепе-оба і дуга високого міського муру тісно обступили її, ніби обсотали вужівками цупкого кримського плюща, і нікуди звідси не дінешся, і будеш у цьому світі вічно…

А що було?

Йшли хозари, половці, печеніги, хто не йшов? Падали трави і люди, у вимішаній копитами землі конав розтоптаний дюшан. Журилася Україна, бо йшли ляхи на три шляхи, а

---

[22] *Азан* – заклик до молитви.

[23] *Намаз* – молитва.

татари на чотири, і плакало небо над молочним степом і над людьми, що нижче трав падали, плакало. Чорним, Кучманським, Покутським і Муравським шляхами пролетіла з гиком татарва – хто тепер її зупинить? Закатували Підкову ляхи, вмер Сагайдачний від турецьких ран, вбили Остряницю таки свої на висланні в Чугуєвому городищі, внук Байди Ярема обсадив дороги живоплоттю своїх братів, і прослиз по Україні ганебний час байдужості і зради. Сховалися за облогами низькі хати, стікалися до Криму ясирні валки, поянничарилися юнаки і народили потурнаків степові дівчата.

Ой що ж бо то та за чорний ворон,
Що над морем крякає… —

замугикала Марія. Співуча Мальва підтягнула за матір'ю, та враз обірвала пісню, запитала:

– Що це за пісня, мамо?

Гірко вразила Марію чиста татарська вимова дочки, їй хотілося сказати, що вони вже на волі і ніхто тепер не має права заборонити їм розмовляти по-своєму. Та рудий хребет Тепе-оба ніби впав раптом Марії на спину і придавив до колючої землі, придавив туго, щоб не рухалася і бачила перед собою тільки невільничий ринок і ґалери, а ще північні кафські ворота, біля яких стоять два вартові: яничар і мертвий платан, обвитий плющем.

Це те, що є… Але що ж було?

Був козак Самійло. Ховала губи від поцілунку, хоч знала, що поцілує, втікала від Самійла через кладку, хоч знала, що не втече, боролася з козаком у п'янкому полині, хоч знала, що не оборониться, і народила йому двох соколят-синів…

Ой сини, синочки!.. Чиї руки розчісують вам кучері, яка мати вас у постелі укриває? Де ви тепер, козацькі діти? Чи ходите ще по білому світі, чи очі ваші виклювали яструби в ногайському степу, а голівоньку дощі миють, густі терни розчісують, буйні вітри висушують?

Несхожі були, наче й не близнята. Один – у Самійла: чорні кучері, темноокий, другий білявенький був, мов соняшник, і очі мав блакитні, як тепер Мальва, та вже й пригадати не може його обличчя – пропав білявенький ще до року. Поклала його в сповиточку в саду під яблунею, сама в городі поралася і – не застала. Повз село проходили тоді цигани табором. Погналися люди за ними, перетрусили шатра, та не знайшли. А батько, як завжди, в поході…

Потім пішов сотник Самійло з гетьманом Трясилом на Крим, і тоді другий – уже чотирнадцять років мав – пропав у степу. Цього татари в ясир забрали. Велику ціну взяли в батька за зруйнований Перекоп. Якось переболіли, а там донечка знайшлася, Соломією назвали.

Та нею вже не зміг тішитися Самійло – козацький полковник. Подався Тарас Трясило на Дон, четвертували Сулиму у Варшаві, стратили ляхи Павлюка, розбили Остряницю, Гуню. А зимою 1638 року зібрали переможці козацьку старши-

ну над Масловим Ставом біля Канева і наказали кинути під ноги свою славу – бунчуки і прапори. «Всі давні права і старшинства та інші привілеї козацькі через бунти втрачені нині, – падали клинками на оголені козацькі голови слова польного гетьмана Потоцького, – і на вічні часи відбираються, бо Річ Посполита бажає мати козацтво в хлопів повернене».

Переможець дає закони!

Повернувся полковник Самійло з Маслового Ставу сплюгавлений, знівечений, без бунчука.

– Сором нам далі жити на цій землі, – сказав, запріг воли і подався за Остряницею в чужу сторону – Слободу.

Рипіли вози, висла над Україною прощальна пісня, падала в холодні тумани, тяглися валкою сімсот сімей козацьких ізгоїв до Білгорода присягати на вірність сусідові, щоб дав притулок у своїх хоромах.

Замкнувся в собі, отупів Самійло. Сидів день у день у пасіці, і не знала Марія, що думає колишній полковник, а чи й думає? Він так і не рушився, тільки зсунувся з колоди на землю і сидів з розчерепленою татарським ятаганом головою, і не ридала тоді Марія, не могла. Горіла тільки що покладена хата, а її з Соломією повели на сириці до Перекопу.

Чи то щастя – по дорозі захворіла дівчинка пропасницею, і їх тому не розлучили, а на ринку в Кафі продали за безцінь безалтинному татаринові.

…Воля. Минали хвилини, і слово це щораз тануло, меншало, втрачало оту несподівану велич і, врешті, лякало неві-

домістю: а що далі? Куди подітися? Там, у господаря, вони таки мали шматок хліба, а зараз хто прогодує бездомну ґяурку? Страшне слово – ґяур, яке позбавляє праці, довір'я, будь-якого права, яке щодня проклинають хатиби[24] в мечетях!

Та ні, є ж надія. Марія добре пам'ятає дорогу до Перекопу. Адже вона вільна і може повернутися в Україну, їжу якось роздобуде в дорозі. Випросить у чабанів, украде… Бог допоможе.

Взяла Мальву за руку і звела на стежку, що виводила поза мури в степ. Побачила, як із воріт виходила людина у сірій рясі, боса, в плоскодонній войлочній шапці на патлатій голові. Чоловік ішов їм наперестріч.

– Зупинися, жінко, – сказав тихо і владно.

Марія сахнулася. Вона здогадалася, хто ця людина з чотками в руках і срібною сергою у вусі. Злякалася не дервіша, а тієї думки, що колись у надто скрутні хвилини вповзала в мозок і не давала спати по ночах, настирливо спонукуючи скоритися. Ступила вбік, затуляючи подолом Мальву, але дервіш замахав руками, заволав:

– Я-агу!

Це незрозуміле слово було схоже на зловісне заклинання, і Марія зупинилась.

– Бачать очі мої твоє горе, жінко, і я молюся, щоб Аллах – хай благословенне буде його ім'я – послав тобі добру долю,

---

[24] *Хатиб* – мусульманський проповідник.

– сказав дервіш.

– Мені твій Аллах не пошле доброї долі, – відповіла тихо Марія.

– Якщо Бог зачинить одні двері, то відчинить тисячу, тільки треба приходити до нього з вірою і покорою. Я дервіш, жінко, мюрид[25] ордену найрозумнішого шейха з усіх шейхів – Хаджі Бекташа. Пергамент, на якому списаний наш родовід – шередже, – найдовший серед шередже всіх орденів, але він коротший, ніж дорога до невільничого ринку. Підемо по ньому, жінко. Скорися словам Мураха-баби.

– Я стала вільною сьогодні! – різко відказала Марія. – І не хочу йти знову в неволю – твою, твого шейха і твого Бога.

– Немає, дочко, вільних людей на цій землі, – дервіш прискулено дивився на Марію, перебираючи чотки в руках. – Ти була рабинею в хазяїна і тяжко працювала, але ніхто не корив тебе за те, що ти християнка – бо невільники всі християни, нема рабів-мусульман. А тепер, коли ти стала вільною, твоя віра стане тобі новим рабством. Тобі, звільненій від примусової роботи, ніхто не дасть заробітку. Ти будеш швендяти по базарах, жебраючи хліба для своєї дитини, а на тебе плюватимуть правовірні, і це рабство стане встократ тяжчим. Але ти можеш прийняти мусульманство, наректи ся рабою Аллаха і тоді…

– Ні! – скрикнула Марія, намагаючись криком убити черв'як вагання, який тепер боляче завертівся в серці. – Ні,

---

[25] *Мюрид* – послушник.

тільки не це рабство!

– Це найлегше рабство. Воно тобі виплатиться. За нього хліб дають на нашій волі.

– І купити треба його своїм сумлінням?

– Сумління – теж рабство. Вільних людей немає, жінко, – похитав головою дервіш і сказав майже пошепки: – Хай ти не змиришся в душі з новою вірою, хто ж про це знатиме чи карати за це буде? Якби ти народилася серед тигрів, хіба відала б, що живуть на світі олені? Про дочку подумай, у неї життя тільки починається. А про те, що зможеш повернутися до свого краю, забудь. Ор-капу[26] замкнений на сімнадцять замків. Від Бористену до Гнилого моря[27] височать одна біля одної сімнадцять веж, жодна людина не пройде через перешийок без ханської грамоти.

– А з грамотою? – похапливо спитала Марія.

– Її може отримати тільки мусульманин.

Дервіш повернувся до Марії спиною, зашепотів слова молитви, тихо подався у протилежний бік, а вона стояла зблідла, без надії, з простягнутими руками і не помічала, як синьоока Мальва безжурно бігає попід хребтом, зриває жовті квіти, що пришпилилися голівками до сухої землі.

«Ні, ні! – промовила сама до себе вголос. – За це карає кожний Бог. За відступництво нікого не минає кара… Але як ще тяжче може покарати мене мій Бог? Я нині вдруге

---

[26] *Ор-капу* – Перекоп, у перекладі з татарської – Двері фортеці.

[27] *Від Бористену до Гнилого моря* – від Дніпра до Сиваша.

втратила волю, – що страшніше він зуміє придумати для мене? Муки сумління?.. А тебе, о Господи, не мучитиме совість, коли загине моя дитина? Одне-єдине віконечко залишилося для мене, яким я ще можу вилетіти на волю, – грамота. А не відчиню його, то колись постигне мене найжахливіша кара – прокляття рідної дитини».

Жмакали душу сумніви, шугали в голові покремсані думки, і між ними промайнула ота, тепер уже наче зовсім чужа й непотрібна: що було позаду?

Що? А чи варто далі згадувати про те, що зажурилась Україна, бо ніде прожити? Україна… А я хіба не Україна, укроєна, ущерблена, як моя земля? Переді мною – рудий хребет Тепе-оба, позаду – кафський ринок, і нічого, й нікого немає в мене більше, крім Мальви. А ось вони, жовті, мізерні квіти, забули свою вітчизну і живуть. Якби розрослися пишно, як там, їх згризли б верблюди й осли. Та вони змирилися… Що мені тепер до України, коли її на світі вже немає, її втоптали в болото на Масловому Ставі самі проводирі-полковники, і відтоді я вже не шанована людьми полковниця Самійлиха, а жебрачка… Нема України. То чому я повинна вбивати юне життя дитини лише заради пам'яті про неї? Нема України – є Ляхистан з костелами, чим вони кращі від мечетей? Та все одно я хочу повернутися туди, тому прости мені моє відступництво, Боже. Якщо повернемося – викуплю свою провину: молитвою, кров'ю, життям.

Марія вклякла на землю і била останні християнські по-

клони. А безжурна Мальва толочила худими ноженятами висохлий тамариск, зривала жовті квіти і зачарованими очима вдивлялась у міражну далечінь степу: перед нею розкривався ще не бачений світ, той, що був дотепер чомусь закритий ґраткою ниток на кроснах. З дитячої пам'яті зіслизли, не залишивши сліду, саманна хата з темним підвалом і лайка господині – світ заряснів перед нею червоним кизилом, зав'яззю шипшини, жовтоголовим держи-деревом і повінню гарячого сонця. Чарівний! Шумливе місто, гладінь тихого моря, барвисті ґалери, величні башти, стрункі мінарети. І ти, горбата тварино, що стоїш непорушно під горою, теж чарівна!

Дівчинка підбігла до верблюда з пучком гарячих мальв, щоб подати йому до обвислих губ, і тут схопилася мати, скрикнула:

– Не можна! Не дам тебе тварюкам!

Запхинькала Мальва, не зрозумівши, чому кричить на неї мати, Марія ж стояла перед верблюдом, вражена його погордливим поглядом.

– Чого так дивишся на мене, наче я рівня тобі? – сказала, та раптом поникла і мовчки заговорила до худобини:

– Коли це сталося з тобою оте нещастя, що ти з вільного тура став горбатим рабом, верблюде? Коли переламали тобі хребта і ярмо вигнуло шию? Чи не за ту провину, що дав себе впрягти, несеш віками свою ганьбу напоказ? Шия твоя гордо звелася догори, але не випростуватися їй ніколи, і хребтові не зростися ніколи теж. Не станеш більше ні сайгаком,

ні оленем, ні туром. Усе, що можеш ти зробити, – гидливо плюнути свому хазяїнові у вічі, але ніколи не перестанеш нести його мішки… Яка біда примусила тебе впрягтися?.. Та якщо це вже сталося з нами, тож несімо до скону свою ганьбу, поки не вигинемо. І нащадки наші, що промчаться спраглі над землею, не пожаліють нашу пам'ять…

Марія рішуче взяла Мальву за руку і потягнула за собою, туди, де вирував невільничий ринок, де, надриваючись, закликав муедзин свого Бога чинити його правду на землі. Пішла за дервішем.

Мурах-баба чекав. Він бачив, як жінка била поклони, знав, що вона прийде до нього. Потрібна була йому: навернена душа на істинну віру, монастирська куховарка і наложниця. А дочка – та красунею стане, і за неї великий бакшиш матиме від будь-якого мурзи.

Сказав дервіш:

– Стежка, якою ми йдемо, провадить до нашого такіє. Ступаючи на цю стезю, ти заодно ступаєш на шлях наближення до Бога.

На околиці міста, в долині, виднівся серед квадратних ліп'янок пофарбований у зелений колір фасад будинку, від якого в обидва боки тяглися високі кам'яні стіни, обгороджуючи просторий двір.

Монах розігнув спину, кивнув рукою до Марії, і вона, як заворожене зайча, що саме йде у пащу кобри, подалася з Мальвою за ним у ворота.

Дервіш наказав обом скинути взуття і обмити в басейні руки, обличчя, ноги. Потім він знову кивнув рукою і пішов попереду, ведучи їх до сутінного приміщення мечеті. Показав на сходи, що провадили вгору, а сам зайшов до середини. Марія подалася на ґалерею, заґратовану мушарабіями[28], і, затамувавши подих, придивлялася крізь ґратку до того, що робилося внизу. Судорожно стискала Мальву за руку.

Один за одним зайшли дервіші з опущеними головами і стали в коло. Останнім увійшов шейх[29] у зеленій чалмі. Він сів посередині на баранячу шкуру, і всі тоді сіли. Хвилину мертво мовчали. Враз убігли два послушники, тягнучи за собою дорогі, мов ланцюг, чотки з зернинами, завбільшки з волоський горіх. Кожний монах схопив по зернині в руки, а тоді шейх затягнув:

– Ви побачите Бога-творця в останній день суду лицем до лиця так, як бачите тепер подібних вам. Усі, хто поклониться ідолам замість істинного Бога, будуть скинуті в полум'я вічне.

Пішли чотки по руках монахів. Сусід передавав сусідові, а при дотикові до кожної зернини всі кричали голосно «Аллах!».

Марія бачила, як здригнулася Мальва від першого викрику і здивовано підвела на матір очі, потім вдивилася в залу

---

[28] *Мушарабії* – ґратки на вікнах у гаремах і на ґалереях у мечетях, де моляться жінки.

[29] *Шейх* – глава дервішського монастиря.

і вже не відводила погляду від дервішів. Слово «Аллах» повторювалося стільки разів, скільки зерен було на довгій вервиці, безнастанно билося у вуха, гіпнотизувало, і здавалося, що нічого в світі не існує, крім цього слова. А коли мусульманський Бог був уже прославлений дев'яносто дев'ятьма іменами, схопилися дервіші і почали своє божевільне радіння – зикр, їм мало було зерен на чотках, вони кричали, називаючи ім'я Аллаха сотні разів, билися в конвульсіях, падали на кам'яну підлогу, заливаючись піною в екстазі.

Марія лячно глянула на дочку, кинулася до неї, щоб винести її геть з цього скаженого содому, та враз упало в матері серце: вона побачила у сутінках, як горять очі в дівчинки, як ворушаться її губи. Склавши молитовно руки, Мальва повторювала: «Аллах, Аллах, Аллах…»

Це приголомшило Марію. Вона зрозуміла, що сталося цієї хвилини: дочку не злякав зикр дервішів, а заворожив: дитина увірувала в того Аллаха, що заповнив тут весь її світ, свідомість, і, можливо, вже ніколи не схоче знати, яка віра була в її батьків, та й узагалі не повірить, що може бути щось інше, крім магометанського Бога, на світі. Знала, що це трапиться, коли йшла сюди, а тепер злякалася. Смикнула дочку і збігла сходами вниз. Та в передсінні зупинив її Мурах-баба.

– Ти куди тепер? – прохрипів. Він схопив правиці Марії і Мальви, підвів їх угору. – Повторюйте обидві за мною, чуєш… Во ім'я Бога милосердного, милостивого. Слава Аллахові, панові світів…

Рука Марії безвільно опустилася, а дочка… дочка тримала побожно підняті два пальці догори і пошепки повторювала за монахом:

– Слава Аллахові… цареві дня суду… Воістину тобі ми поклоняємося… веди нас прямою дорогою…

Мурах-баба зірвав із Маріїної шиї хрестик і владно наказав:

– Топчи ногами!

Марія схлипнула, сахнулася, дервіш шпурнув хрест під ноги дівчини, і та потоптала.

– Тепер ідіть, – сказав Мурах-баба. – Коли ж бо посмієш не прийти сюди на кожне ранішнє і вечірнє богослужіння, наречемо тебе безумною, і вік свій скоротаєш у тімар-хане[30] серед божевільних. Бо безумний той, хто не вірить єдиній правді на землі.

Мов із чаду вибігла Марія і на безлюдній вулиці, оглянувшись, зітхнула:

– Прости мене, мій Боже… Ми не топтали хреста, це снилося. Прости…

І закам'яніла, – Мальва, звівши руки до неба, молилася: – Воістину тобі ми поклоняємося і в тебе просимо допомоги, веди нас прямою дорогою…

Шепіт дитини, побожний, пристрасний, так природно зливався з шумом міста, викриками муедзина з мінарета мечеті Муфтіджамі, з клекотом невільничого ринку, куди при-

---

[30] *Тімар-хане* – будинок для божевільних.

бували нові й нові невільники вмирати за віру, каратися за неї, топтати її і родити ворогові здорової крові лицарів.

Так природно…

Майнула думка в Марії – втікати! Геть звідси поза мури Кафи, тут страшно, тут неволя тіла і духу, це місто вповзає в душі людей, засмоктує: ще день, ще година, хвилина – і вже несила буде вирватися повік.

День хилився до спочинку, червоне, закіптюжене сухою пилюкою сонце сповзало за хребет Тепе-оба. Марія поспішала знову до північних воріт, шаль зсунулася їй на плече, очі жінки злякано бігали під чорним надбрів'ям, розхристалося передчасно посивіле волосся.

– Куди ти тягнеш мене так швидко, мамо? – спотикалася, підбігаючи за матір'ю, Мальва. – Я хочу їсти, хочу до хати. – Сльози стікали по запорошених смаглявих щічках, залишаючи брудні сліди.

Марія згадала про дуката, що дав їй на дорогу татарин. За нього можна буде щось купити в крамничках за стіною Кафи, де живуть євреї і караїми. Тільки ж вечоріє вже.

– Ходімо, доню, швидше, зараз купимо їсти.

Вони вже наближалися до воріт, коли з провулка вибігла зграя смаглявих хлопчаків. З криком, реготом обступили їх, закидали грудками землі, камінцями.

– Джаври, джаври, джаври[31]! – верещали вони.

Метнулася Марія, щоб вирватися з кола напасників, зату-

---

[31] *Джавр* – ґяур, погордлива назва християнина.

лила Мальву грудьми, та хлопчаки почали смикати її за кафтана, за волосся, не вгаваючи кричали слово «джаври».

Злякана Мальва плакала, притискаючись до матері. Марія відірвала від свого волосся цупку руку голомозого нахаби, навідліг ляснула одного-другого по голених головах. Ті сторопіли на мить, а далі загаласували ще дужче, з хвірток почали висуватися закриті яшмаками[32] голови татарок, вони теж викрикували «ґяур яман»[33], вимахуючи погрозливо руками, і вгамувалися аж тоді, коли Марія з Мальвою заховалися в тісній бічній вуличці.

Краще, ніж за два роки неволі, зрозуміла Марія, що таке «ґяур». Треба було закрити обличчя, щоб хоч так замаскуватися, але хіба цього надовго стало б? Перший азан і – не вклякни на вулиці – знову презирство, перше слово дитини не по-татарськи – знову каміння і ганьба. Що робити?

Тривожні думки перервали такі знайомі, давно не чуті звуки: на дзвіниці вірменської церкви тихо, вкрадливо загомонів дзвін. Зупинилася, слухала. Війнуло на неї далеким і ніжним, як дитинство, спогадом: вечірні дзвони в Україні, сипле гомін росу на степ, м'якне тирса, і соняшники опускають голови до молитви…

Мальва все ще не могла отямитися, схлипувала і, оглядаючись весь час назад, лебеділа крізь сльози:

– Чому ми джаври, мамо? Я не хочу, не хочу…

---

[32] *Яшмак* – заслона на обличчях у мусульманок.

[33] *Ґяур яман* – проклятий ґяур.

Марія не чула скигління доньки, повільно йшла на переривчасте теленькання дзвону, із заздрістю, подивом і ляком дивилася на людей, що не боялися йти на його поклик.

Скільки їх у Кафі? Чи є в них діти? Що їдять? Як живуть серед вічного приниження і знущань, яких вона зазнала щойно? На що сподіваються ці люди, задля чого жертвують собою, адже день їхнього спасіння ніколи не настане. Вони ж ніколи не вийдуть за ворота Ор-капу, бо – християни. А все-таки ідуть на поклик совісті, за совістю, щоб умерти самими собою.

І Марія йде. Йде, як бабуся в спогадах до свого дівоцтва. Ніколи до них не дійдеш.

– Я не хочу бути джавром, мамо…

– Не плач, доню, ти не джавр. Ти… мусульманка.

– Яка мусульманка?

– Дізнаєшся… Навчишся… Ой, навчишся на мою сиву голову!

– Ну яка, скажи, яка мусульманка? А за це не б'ють, не кидають за це камінням?

– Ні, дитино, за це хліб дають, щоб вижити. Ти ростимеш, а я гріх візьму на душу, щоб вивести тебе колись із цієї страшної землі.

Дійшли до самої церкви. Біля паперті стояли пониклі старі люди. Якась жінка привітно посміхнулася до Марії. Була одна мить, коли Марія хотіла кинутися до входу і впасти пластом на церковний цемент. Але тільки одна мить. Не

відповіла на привітну усмішку жінки, відвела погляд. А в пам'яті повз потоптаний хрест і її совість пройшли маслоставські лейстровики з переяславським полковником Іллящем Караїмовичем на чолі, що прийняли шляхетські бунчуки, аби тільки жити. Їх називав Самійло яничарами, та вони, може, таки дочекаються кращих часів. А що здобув полковник Самійло своєю гординею, яку фортуну запосяг тим, що не схилив голови перед польськими бунчуками? Смерть собі, а родині – неволю.

– Дивися, Мальво, – сказала Марія, підвівши голову. – Дивися і запам'ятай: це Божа церква. В такій, як ця, ти хрещена. Колись, як виростеш, мусиш її пригадати. А нині ми мусульмани і розмовлятимемо з тобою по-бусурманськи.

Мальва, втомлена і голодна, спала, поклавши голівку на материне плече.

– Тепер ходімо до Мураха-баби на вечірнє богослужіння, доню. Ходімо послужити іншому богові, якщо наш забув про нас.

Йшла Марія, смиренна, скорена, із зсутуленим сумлінням. Загорнула обличчя шаллю і не звертала уваги на людей, що виходили на вулиці й голосно про щось гомоніли, на яничарів, що збиралися на майдані біля мечеті і кричали:

– Слава султанові султанів Ібрагімові!

Марію ніщо на світі не обходило. Із сонною Мальвою зайшла на хори монастиря і аж тепер зрозуміла, що, напевно, сталася у бусурманів якась велика подія. Дервіші богослу-

жили так, як і тоді, тільки після кожного викрику «Аллах» зривалися з місць і верещали: «Світло очей наших султан Ібрагім!», а після відправи загриміли в барабани, запищали на флейтах.

«Нового ідола собі обрали і радіють», – подумала і зійшла вниз, байдужа, втомлена, виснажена.

На подвір'ї стояв Мурах-баба. Очі його світилися стриманим задоволенням.

– Ашхам хайр олсун[34], – привітався він і повів Марію за собою.

[34] Добрий вечір *(татар.)*.

Розділ третій

Цей світ – город: один росте, другий достигає, а третій падає.
Східна приказка

Рік тому Османська імперія знову стривожила світ. Цього разу ляк огорнув не тільки християнські, а й мусульманські держави. Ім'я тридцятирічного султана Амурата IV пролунало з такою силою, як колись імена його великих попередників.

Магомет Завойовник узяв Константинополь.

Сулейман Пишний підкорив Сербію, Грузію, Алжир.

Амурат IV завоював Багдад.

Десять років турецькі війська облягали перлину світу, десять років текли гроші з державної скарбниці на безнадійну, здавалося, війну, і нарешті – таки перемога, нарешті багдадське золото перелилося до кованих куфрів стамбульського семивежного замку Едікуле.

Фанатичний ворог курців і шанувальник Бахуса, несамовитий деспот, що винищив тисячі непокірних яничарів, і простодушний демократ, до якого на вулиці підходили жебраки, пияк і звитяжець Амурат IV, втративши терпець стратега, переодягнувся в мундир рядового воїна і сам поліз на стіну Багдада. Деморалізовані яничари і знеохочені невдача-

ми спаґії[35] ринулися за своїм шаленим полководцем – Багдад упав. Переможці справили сорокаденну криваву тризну на берегах Тигру, а на султанській чалмі засвітився ще один алмаз.

Перський шах Сефі I погодився на всі умови Амурата. Протягом цілого року прибували до Золотого Рогу ґалери з трофеями, султан із військом повернувся аж навесні. Більш ніж місяць готувався в Скутарі до вступу в столицю. Стамбул томився в очікуванні великого свята.

Врешті півсотні ґалер перепливли Босфор під грім усієї артилерії. На білому перському коні, в леопардовій шкурі, перекинутій через рамено, в сніжно-білій чалмі в'їжджав у Золоті ворота султан-переможець, за ним – двадцять вельмож у срібних латах. Головними вулицями Стамбула, встеленими килимами, їхав Амурат; народ юрмився, лунала музика, юні циганки-красуні звивалися в гарячих танцях, дзвеніли лютні, цитри, заливалися флейти, із сотень мінаретів викрикували муедзини хвалу султанові, і навіть дзвонили церковні дзвони на Пері і Ґалаті.

За Золотим Рогом, на горбах Касим-паші, звідки видно, мов на долоні, весь Стамбул, розставили столи. Амурат звелів пригощати всіх – від великого візира до простого кафеджі. А сам раз по раз підіймав бичачий ріг із вином, і кожний тост султана супроводжували гарматні залпи з анатолійського і румелійського берегів.

---

[35] *Спаґій* – воїн турецької національної кавалерії.

Біля султана стояли п'ятибунчужний великий візир – сивобородий Аззем-паша, аґа яничарів – похмурий Нур Алі, шейхульіслам Реґель – глава духовенства.

– Я покорив перлину світу Багдад! – мовив гучно султан, і повіяло тишею над гамірною юрмою. – Квітуча і хлібодайна Месопотамія навіки з'єдналася із єдиновірною імперією Османів. Я підіймаю чашу за те, щоб усі народи стали під зелений прапор пророка, який держатиме Висока Порта; за майбутню перемогу над невірною Руссю, бо присягаюся вам, що й Азов, і Астрахань, і Київ лежатимуть біля моїх стіп. Хай допоможе мені в цьому Аллах!

Вдарили залпи, знову заграла музика, дервіші-трясуни здирали одяг, кололи себе ножами, пекли тіло розпеченим у багаттях залізним бруссям. Викрикували «слава» спаґії, та мовчазні були чомусь яничари, наче отой понурий погляд Нур Алі не дозволяв їм радіти з перемоги.

– Великий султане, – підступив яничар-аґа до Амурата, – дозволь хоч мені, коли забули про це твої уста, прославити сьогодні хоробре яничарське військо, що штурмувало стіни Багдада і билося, мов стадо диких левів, за твою честь і славу.

Амурат не чекав таких зухвалих слів від яничара-аґи. З того часу, як він розправився із збунтованими яничарами в казармах Селяміє на Скутарі, Нур Алі став запобігливим і заробляв собі султанської ласки в битвах насправді героїчних.

Мить не зводив грізного погляду з аґи, вже чув, як клекоче в грудях божевільна лють, але вигляд Нур Алі був настільки спокійний, що знітився Амурат.

– Ти правий, Нур Алі, – промовив, стримуючи тремтіння губ. – За твоїх лицарів треба випити, і я дозволяю. Одначе, як велить закон предків, усі пропозиції султанові доводить до відома диван[36], а не одна особа. І тому завтра я чекатиму ухвали дивану про те, чи потрібен серед султанської прислуги ще й проголошувач тостів?

– День тільки-но закінчився, великий падишаху, хай вічним буде твоє ім'я, – поклонився Нур Алі, показуючи рукою в бік затоки, де засвічувалися смолоскипи. – Сонце не швидко осінить Анатолію, а ніч довга. – Він із ненавистю дивився тепер в очі Амурата, і не бентежило його те, що насторожилися султанські сановники і підступили ближче до султана зброєносці. Біля нього стояв чорбаджі[37] Алім – чорновусий кремезний слов'янин, а позаду – почет. Яничар-аґа випростався. – Ніч буде довгою для тебе, султане. А спадкоємці твої, можливо, задумаються, чи годиться рубати салузу, на якій сидиш, чи можна ремісникові ламати верстат, що дає йому засоби на прожиток. Багдад здобутий ціною крові, що лилася роками, а міг би впасти за місяць, якби не злочин, який ти вчинив на Скутарі.

Амурат зблід. Вихопив із піхви далматинську шаблю, ки-

---

[36] *Диван* – верховна рада при султанові чи ханові.

[37] *Чорбаджі* – яничарський полковник.

нулися до Нур Алі султанські зброєносці, та цієї миті султан схопився обидвома руками за живіт і впав долілиць на землю.

Зчинився крик, брязнули шаблі, та не скресалися. Яничари обеззброїли султанську охорону.

Великий візир Аззем-паша стояв незворушно. Дивлячись на мертвого султана, промовив півголосом:

– Закінчилася династія Османів. Синів ти не народив, султане, а слабоумний брат твій Ібрагім не може правити імперією.

Наказав своїй прислузі занести тіло султана до палацу – споряджати для вічного супочинку, а сам стояв у нерішучості, слухаючи, як верещить натовп, розбігаючись по місту:

– Султан Амурат помер! Султан помер!

Та враз тривожні вигуки приглушилися іншим кличем, що наростав, ширився, а врешті виразно долетів до вух великого візира:

– Ібрагіма! Ібрагіма!

Стояли, мов на герці, розумні очі Аззема-паші з підступними, злорадними очима Нур Алі.

– Рано тішишся, ефенді, – блиснув яничар-аґа білими зубами. – Чуєш, кого проголошують яничари? Чи, може, й ти посмієш піти проти них?

Тепер зрозумів Аззем-паша: султана отруїли яничари, щоб поставити на престол недолугого Ібрагіма, якого Амурат за-проторив на вічне ув'язнення до двірцевої тюрми. Не

лють, а страх перед неминучим лихом струснув ним, і, забуваючи про свій стан, великий візир закричав:

– Шайтан! Чужинцю, віровідступнику! Що дороге тобі на цьому світі, крім власної вигоди? А будь ти проклята, зміє, вигодувана Урханом!..[38] О Аллах, Ібрагім правитиме імперією!

Нур Алі спокійно вислухав вибух безсилого гніву великого візира. Вигуки «Ібрагіма, Ібрагіма!» лунали вже по обидва боки Золотого Рогу, яничар-аґа міг бути спокійним. Він поклонився візирові і мовив, не ховаючи переможної посмішки:

– Непорушні підвалини Порти, ефенді. На яничарах виросла Османська імперія, на яничарах тримається і, якщо буде воля Аллаха, загине разом із ними. А та голова, – додав із по-грозою, – що не має влади над своїм язиком, часто пишається на золотій таці біля воріт Баб-і-гамаюн[39] напроти Айя-Софії.

Він повернувся до великого візира спиною, сказав прислузі подати коня. З сідла ще раз поклонився Аззему-паші.

– Сьогодні брат покійного Амурата буде на волі. А тоді, коли султан Ібрагім повернеться з мечеті Еюба, оперезаний мечем халіфа Османа, я сподіваюся зустрітися із тобою на

---

[38] *Урхан* – султан Урхан Ґазі, який сидів на престолі у XIV ст., створив військо «йені-чері» (нове військо) з вихованих у спеціальних закладах християнських хлопчиків.

[39] *Ворота Баб-і-гамаюн* – ворота султанського палацу, перед якими виставляли голови страчених достойників.

раді дивану, де поговоримо не про посаду виголошувача тостів, а про важливіші державні справи.

Аззем-паша не відповів. Він дивився на те місце, де недавно лежав останній хоробрий султан із роду Османів – династії, що пережила себе. Позаду візира стояв його ескорт, по всьому місту народ вигукував «Ібрагіма, Ібрагіма!», чвалував до палацу Нур Алі – усе це були піддані Аззема-паші, та серед них усіх найменше сили мав він сам.

Тіло Амурата спорядили в спальні султана, і тоді увійшли сюди шейхульіслам, анатолійський і румелійський кадіаскери[40], вождь спаґіїв – алай-беґ, останнім увійшов спітнілий від швидкої їзди Нур Алі.

– Покличте валіде[41] Кьозем, – сказав шейхульіслам, та саме в цю хвилину відхилилася портьєра і до спальні увійшла жінка в чорному. Серпанкова чадра прикривала її суворе обличчя. Вона притулила руку до серця, скорботно дивлячись на мертвого сина. Та хвилина материнської печалі тривала недовго, валіде підвела голову, здійняла вгору руки.

– О, радість мого серця Ібрагім, син султана! – виголосила урочисто, і блиснули очі в яничара-аґи. Владна султанська мати, що колись сама порадила Амуратові посадити до тюрми Ібрагіма, благословила тепер свого юродивого сина на трон.

Нур Алі ступив крок назад, і глянули на нього сановники.

---

[40] *Кадіаскер* – верховний суддя обох бейлербейств – Анатолії і Румелії.

[41] *Валіде* – мати султана.

Він мовчки показав рукою на вихід, шейхульіслам вагався тільки мить і пішов першим, а за ним усі члени дивану. Мовчазною процесією пройшли через подвір'я, минули султанську конюшню і зупинилися перед залізними дверима двірцевої темниці. Розступилися вартові, каштелян тюрми прогундосив тремтячим голосом:

– Тільки з дозволу великого візира можу відчинити браму… Нур Алі шмагонув його канчуком, зірвав з пояса каштеляна ключі, і відчинилися зі скреготом двері.

Заросла людина в брудному халаті, з червоними очима боязко наблизилася до виходу, впала на коліна і проячала:

– Тільки… тільки Амурат є і буде повелителем правовірних, ніхто не сміє визнавати іншого… даруйте, даруйте мені життя…

Валіде Кьозем рішуче ступила вперед і перервала Ібрагімове квиління:

– Сину мій, твоя любляча мати благословляє тебе на престол предків.

– Ні, ні! – вереснув Ібрагім. – Я не піду звідси, я не піду!

– Принести тіло Амурата! – наказала валіде.

І тільки тоді, коли Ібрагімові дозволили діткнутися до братового трупа, він повірив.

– Тиран мертвий, мертвий! – закричав, схопив ротом повітря і впав зомлілий на руки Нур Алі.

Старий Хюсам, власник ювелірної майстерні, що захова-

лася у темній вулиці на околиці Скутарі, довго не міг заснути цієї фатальної ночі. Розтривожили його сльози вірної дружини Нафіси, зануртували свої думи – невтішні й тривожні.

Не знав, що діється по той бік Босфору, та, певне, – оргії, бенкети, зикри дервішів із нагоди святкування перемоги Амурата. Але це його мало обходило. Вісім султанів змінилося на престолі за довгий вік Хюсама, а пам'ятає він ще Сулеймана Пишного – Законодавця. Ні один не доріс до нього, ні один не досяг слави великого можновладця.

Багато років прожили разом Хюсам із Нафісою – тільки удвох. Не мав він більше жінок, хоч ця йому й не народила дітей. Любив Нафісу. А їм, бездітним, завжди давали із сералю на виховання хлопчиків, привезених із чужих країн. Нафіса любила їх, приймаків, – отак, як люблять сусідських дітей бездітні жінки. Хюсам навчав їх турецької мови і Корану, а сам не раз запитував себе: навіщо це? Хіба можна полюбити мачуху дужче, ніж рідну матір? І віддавали їх до яничарського корпусу без болю, і забували про них, як забувають про сусідських дітей.

А одного випестили, а одного викохали – дикуватого хлопчину з Дніпровських степів. Не хотів Хюсам віддавати вихованця, коли ода-баші[42] прийшов його забирати до яничарських казарм. Хай подарують їм Аліма – плату за багатьох добре вихованих воїнів. Ридала Нафіса – чей заслужила вона в султана довгими роками безплатної праці на право мати

---

[42] *Ода-баші* – начальник яничарської казарми.

сина. Адже він один-єдиний з усіх називав її матір'ю. Зм'як ода-баші, дивлячись на сльози Нафіси, але звелів покликати Аліма – хай скаже він сам. Увійшов Алім, високий, дужий, широкі чорні брови зсунулися над орлиним носом; загорілися в нього очі, коли побачив зброю, міцно стиснув ефес ятагана, якого подав йому ода-баші, і пішов, не обійнявши на прощання названих батьків, зник із їхніх очей назавжди.

Сказав тоді Хюсам: «Людина має одну матір або не має жодної». Та не заспокоїли його слова Нафісу, побігла проводжати Аліма. Потім день у день ходила до яничарських казарм, тинялася там – даремно. Не виходив до неї Алім. А вчора, коли переправлялися яничари з Амуратом через Босфор, цілий день простояла на березі, але й тепер його не побачила. Голосила, що загинув.

Розтривожили Хюсама сльози Нафіси, хоч сам він не тужив більше за приймаком. Інші думи схилили його сиву голову над точилом, на якому кував жіночі каблучки, браслети, серги.

Лежить перед ним рубін, на якому він більше місяця з ранку до вечора вирізьблював квіткою вірш вічного Сааді: «Між друзями в кайданах ліпше бути, аніж в саду сидіти з чужаками». Розсипалися на столику рідкісні перлини, самоцвіти, тонко відшліфовані руками майстра. Усі вони вже тут, удома, крамничку свою на Бедестані[43] Хюсам закрив. Не йдуть більше його товари, перестали покупці помічати

---

[43] *Бедестан* – центральний критий ринок у Стамбулі.

крам славного ювеліра, виробами якого колись пишалися султанші і візири. Зате розхапують брязкальця, аби тільки вони світилися показним блиском, аби тільки на них було вигравірувано похвалу невічному султанові. Чому це так? Куди раптом поділося в людей зацікавлення справжнім мистецтвом? Адже воно було. За добрих часів Сулеймана спроваджували з Персії й Аравії найкращих майстрів, австрієць Коджа Сінан навіки прикрасив Стамбул вісімдесятьма мечетями, бібліотеками, караван-сараями. Тоді кожен карниз на будинку, кожна колона, капітель, порохівниця, тарілка, ба навіть мангал[44] ставали витвором вічної краси. І не шкодували тоді грошей ні міщани, ні вельможі. Чому тепер усі дбають тільки про своє власне збагачення, ставши байдужими до прекрасного? Адже коли жінка перестає дбати про рум'янці й убори, коли починає труситися над кожним алтином і тримає їх замкненими в шкатулці, а сама ходить у брудному фередже, – то всі вже знають, що вона старіє…

Та хіба біда тільки в тому, що руйнуються мечеті, а замість нових медресе[45] будують казарми, що на базарі купують радше латунь, ніж золото? Ґалата, Пера і Скутарі з кожним днем повняться все більше й більше зубожілими заїмами й тімаріотами[46], що не витримали податків, яничарської

---

[44] *Мангал* – жаровня.

[45] *Медресе* – школа.

[46] *Тімаріоти* – турецькі землевласники, що за землю відбували службу в спагіях.

сваволі й пішли наповнювати базари жебраками, міські завулки бандитами, монастирі дармоїдами-дервішами, а яничарські полки грабіжниками. Адже коли мати стає байдужою до дітей і внуків, значить – постаріла вона і збирається в дорогу на той світ. Що сталося з Туреччиною, державою п'яти морів і трьох континентів? Невже вона відчула невиліковну хворобу й перед неминучістю смерті байдужіє до того, що було окрасою її молодості?

А куди поділося найсвятіше почуття турка – любов до своєї батьківщини? Хюсам добре пам'ятає колишні походи Сулеймана Пишного, коли кожний здоровий мужчина покидав родину і хату, брав зброю і йшов на війну, не питаючи про платню. Тепер же ніхто не піде воювати, поки не пошпурять мішка з дукатами. Адже коли сини забувають про матір, то вмирає вона, жебраючи, перед сусідськими порогами…

А ти, Нафісо, плачеш, що нерідний син забув про тебе… Десь під ранок заснув Хюсам у своїй підвальній майстерні, не знаючи, що діється по той бік Босфору. Нафіса розбудила старого аж надвечір. Саме повернулася з міста. Була стривожена, настирливо трясла Хюсама за плече.

– Вставай, вставай, Хюсаме! Ти спиш і нічого не знаєш. Цієї ночі помер султан Амурат…

– Аллах акбар[47], – схопився Хюсам. – Як, чому помер Амурат?

– Подейкують, що яничари отруїли. На бенкеті.

---

[47] *Аллах акбар* – великий Боже *(араб.)*.

– Прокляття… А хто ж, хто… – старий раптом схопився за бороду, поманив пальцем дружину до себе. – Слухай, я добре знаю… О, я знаю, що є такий закон, виданий ще Магометом Завойовником, коли він узяв Кафу… Слухай, Нафісо. Ядуча кров чужинки Роксоляни витекла цієї ночі! В законі тому заповів Магомет: «Коли закінчиться мій рід, кримська династія Ґіреїв посяде престол Порти…»

– Тс-с-с! – Нафіса затулила Хюсамові рот. – Сьогодні я чула, що якогось Ґірея задушили в Дарданелльській фортеці за такі слова… Ти ж не знаєш, Ібрагіма випустили з тюрми і мають проголосити султаном.

Хюсам замахав руками.

– Шайтан тобі плюнув на язика! Таж він придуркуватий…

– Спам'ятайся! – скрикнула Нафіса. – Ти ще на вулиці таке скажеш. Злетить слово з язика і попаде на тисячі. А яничари нишпорять і хапають тих, хто лихословить Ібрагіма.

Хюсам довго не зводив погляду з переляканої дружини, наче ждав: може, вона усміхнеться і скаже, що пожартувала? Та бачив, що їй, певно, нині не до жартів.

Сидів на міндері, опустивши голову на долоні, і думав тепер про Радісну Русинку, яку привезли колись бранкою на турецьку землю. Чи справді була вона невольницею, а потім зрадила свій народ, чи, може, вмисне прийшла, щоб отруїти своєю кров'ю османський рід? Чи то з дикої материнської ревнивості наказала вбити розумних синів Сулеймана, щоб престол дістався її синові Селіму, чи, може, вже знала напе-

ред, що продовжувач османського роду від її плоті – виродок? Хто про це відає?.. Може, так, а може, ні. Та однаково – відплатили козаки за Байду.

Скубаючи бороду, простогнав Хюсам:

– О, як тяжко помстилася Русь!

Розділ четвертий

Два бідняки на одній підстилці вмістяться, для двох падишахів цілий світ тісний.
Східна приказка

Чи з ногайського боку йти, від Альми-ріки, де ранньою весною буяють густі трави, а влітку репає земля і свищуть вітри над заюженим степом, чи спускатися від татів[48] з блакитних лісистих гір на плато за річкою Качею – ні звідти, ні звідти не побачиш серцевини кримської землі – Бахчисарая, поки не станеш над самим краєм ущелини. Дві головаті чудернацькі скелі – з півдня Кала-асти, з півночі Топкая – зупинилися над кручами, йдучи одна одній назустріч. Стань на одній з них, – і перед очима відкриється панорама продовгуватого міста, що причаїлося між скелями, мов сколопендра між камінням. Воно втікає від пишноти зеленоверхого ханського палацу і хмародерних мінаретів униз, обабіч гнилої річки Чурук-су. Маленькі, загороджені каменестінням хати біжать, налізаючи одна на одну, юрмляться біля невільничого і соляного базарів, що кишать біля підніжжя Топ-каї, і, злякані галасом та зойком, розбігаються у рівний степ, молитовно припадаючи перед величними ротондами ханських усипальниць у Ескі-юрті. Угору, берегами

---

[48] *Тати* – степові татари називають гірських татами (віровідступниками).

Чурук-су, місто спинається важче. Скелі щораз ближче сходяться, стискаються, тиснуть одна на одну, заступаючи вхід до караїмської фортеці Чуфут-кале; хатки маліють, щезають, місто заривається в печери, проте вперто повзе ущелинами Маріям і Ашлама-дере, поки врешті його спинять гори: годі!

Бахчисарая не видно й не чути, його бачать хіба тільки орли, що ширяють під задимленим небом. І ще вершник, який стоїть на скелі Топ-кая.

На скелі Топ-кая стоїть вершник у білій чалмі і жовто-гарячій киреї, облитий золотом призахідного сонця. Гостра роздвоєна борода і ніс із жорстокою горбинкою вип'ялися вперед, вірлині очі вдивилися в примерклі гори. Темно-буланий румак застиг під ним, готовий до безумного стрибка у провалля.

Це калга[49] Іслам-Ґірей. Він сьогодні повернувся з Перекопу до свого палацу в Ак-мечеть[50] і тепер їде до старшого брата Беґадира ґірей-хана доповісти йому про те, що відбудова фортеці Ор-капу закінчена. Сам їде, без почту. Кілька місяців жив відірваний від політичного життя краю – чей же мусять бути якісь новини.

Доповість Іслам-Ґірей ханові, що мури на перешийку надійні, і промовчить про те, що для цих укріплень потрібне ще й надійне військо і сміливий хан, який у руках, за-

---

[49] *Калга* – молодший брат хана, воєнний міністр.

[50] *Ак-мечеть* – теперішній Сімферополь.

мість каляму[51], вмів би міцно тримати булатного меча. Мусить промовчати і про те, що, крім Перекопу, що загороджує шлях невірним, час нарешті укріпити і південні береги, захоплені єдиновірними турками. Ніжному авторові плаксивих газелів[52] і боягузливому володареві Криму Беґадир-ханові властива ще й жорстокість. Попереджений султаном Амуратом IV, що задушив у Стамбулі непокірного Беґадирового попередника Інаєт-хана, він присягся «ні на штрих не сходити з компасного кола послуху султанові» і видати для покарання будь-кого, хто насмілиться виявити непокірність падишахові.

Мусить поки що мовчати калга Іслам-Ґірей.

Розлігся по обидва боки причаєного Бахчисарая Крим, і сняться йому ліниві сни про давню бувальщину. Кочує степом великий ногай, нащадок монголів, котрий також, як і його предки, не знає хліба, а тільки м'ясо, айран і кумис. Мандрують, переганяючи з місця на місце свої стада, Буджацька, Едікайська і Джамбулуйкська орди під проводом хойма-ханів, а їхні ашуги співають тужні билини-джири про Шамські степи біля Нерчинська, куди колись повинні повернутися ногаї. Бо так записано в заповіті Чингісхана. Ногаєві байдуже, хто в Криму при владі, йому однаково, який володар і за що накаже воювати.

Міцно засів у горах чабан і вуглероб – омусульманений

---

[51] *Калям* – тростинкове перо.

[52] *Газелі* – ліричні вірші.

грек, ґенуезець, ґот, котрий шанує давні християнські свята, як реліквії своєї власної історії. Йому нема діла до всього світу, аби тільки ніхто не зазіхав на його яйли, чаїри[53] і жінок.

Молодий, ще не ситий Крим лежить розділений глибокою тріщиною в землі над Чурук-су, заселений людьми, які вважають своєю батьківщиною інші краї. Та варто кинути клич «за віру», як монголи-ногаї і християни-тати, не задумуючись над тим, хто кличе до боротьби, стають враз фанатичними лицарями пророка Магомета; бряжчать мечі, пломеніють очі, що ніколи не зайдуть сльозою, побачивши кров, серця жадають жертвоприношення во ім'я закону, що часто стає беззаконням. Пропадають мрійливість ногая і замкненість тата, пастухи стають воїнами, готовими робити все, що їм накажуть: убивати, палити, нищити, аби тільки за віру, в якій ніхто ніколи не сумнівається. Пісню тоді заміняє войовничий крик, вільнодумство – сліпа покора, волелюбність – поштивість і страх, доброту – жорстокість.

Крим молодий, у ньому нуртує ще не усвідомлена жадоба волі і беззастережна віра вождям. Кримчак ще не назвав себе татарином, та вже в леґенди й пісні перевів своє минуле, він ще не розжирів, ще чуже йому почуття ситого вдоволення. Дайте йому вождя, і він здивує світ, а потім сам дивуватися буде, як героїчно будував колись для себе свою державу і свою неволю. Чей же вміє сьогодні ставати грізним на

---

[53] *Чаїри* – полонини і поляни.

чужинецький поклик султана.

Дайте вождя!

«Я ваш вождь! Гляньте на вершника, що стоїть на скелі Топ-кая. Піді мною необ'їжджений кінь, мені тридцять шість літ. Я – Іслам-Ґірей, вчорашній полонянин польського короля, нині калга у слабкосилого брата Беґадир-Ґірея, завтра – хан. Слухайте мене, ногаї і тати! Не хто інший, а я розірву турецький ланцюг, що обсотав Крим від Байдарських воріт до Кафи, і поставлю вас на таку висоту, до якої підводитимуть голови народи світу. Я, правнук Тамерлана!»

Іслам-Ґірей повернув коня і повільно почав спускатися понад урвищем, вирізьблюючись у світлі призахідного сонця дивним монументом самотності. Ковзнув поглядом по долині – греки зачиняли крамниці, галасували вірмени у своєму кварталі, татари вклякали на вулицях до молитви. Темніли зелені дахи палацу, і тихо було в ханському дворі. Певне, хан молиться або складає вірші про солов'я, закоханого в троянду: в такі хвилини мовчить сторожа, і, мов тіні, тихо ходять по майдану ханські гвардійці сеймени[54]. Злісно зареготав Іслам, аж кінь схарапудився. Стримав його вудилами, здиблюючи на задні ноги. Ахнули люди внизу; що це за безумець хоче через провалля перескочити на ханське подвір'я? Вершник скрутив уліво – ні, ще не час – і швидко зник за горою, спускаючись до циганського передмістя Салачика.

Від Салачика тяглася в гори вузьким коридором повз пів-

---

[54] *Сеймени* – ханські стрільці, татарські яничари.

нічний зріз фортеці Чуфут-кале ущелина Ашлама-дере. Вхід до ущелини загородив літній палац хана Ашлама-сарай, весь захований у садах, а поруч приплюснулася до самої землі духовна школа Зинджирли-медресе.

Тут колись учився Іслам-Ґірей. У цій школі почалась його наука.

Вай-вай, коли то було… Над брамою медресе, пам'ятає, висів дугою ланцюг-зинджир: хто заходив у браму, мусив згинатися, щоб не вдаритися головою об нього, – згинатися перед маєстатом науки і релігії. І нагадував отой ланцюг весь час, що ти малий і мізерний перед мудрістю твоїх предків.

У Зинджирли-медресе Іслама вчили ненавидіти невірних, і він палав бажанням спробувати крицю своєї карабели на ґяурських головах, покуштувати, зрештою, волі…

Під Бурштином, на Покутському шляху, вперше віч-на-віч стрівся з козацтвом, скресалася шабля ханича з шаблею гетьмана Грицька Чорного[55]. Зів'яла рука, схопили чубаті бузувіри юного Іслам-Ґірея.

Тож у інших школах продовжувалась Ісламова наука. Козаки передали його полякам, щоб він цілих сім років, чекаючи на викуп, навчався при варшавському дворі європейської витонченості й дипломатії.

Чи ж то треба жаліти за тими роками? Шугали, правда, війни над Європою, а зміцнілі руки просили меча, по ночах снилися окульбачені коні і степ, що хвилювався тирсою, і

---

[55] Гетьман Грицько Чорний розгромив татар під Бурштином у 1629 році.

брязкіт бою будив його посеред ночі. Не було коней, не було зброї – залишалися самі думки і злоба.

Довкола ненависні ґяури. Хай то козак, хай лях а чи француз. Усі вони запеклі вороги мусульманів – турків, татар, арабів. Якби воля і сила, рубав би їх усіх підряд і залишав би після себе гори голів, як це робив Тімур.

Але якось загомоніли у Варшаві, що на ринку четвертуватимуть козацького ватажка Сулиму, ватажка тих самих козаків, які врятували Польщу від турків під Хотином, що стояли на сторожі південних кордонів Речі Посполитої. Четвертуватимуть ляхи козацького вождя? За що?

Іслам-Ґірей бачив ту страту. П'ятеро козаків і самого гетьмана, так схожого на Грицька Чорного, вивели на майдан, і кат рубав їм голови. За Кодак, за фортецю на Дніпрі, яку вони зруйнували. А потім ляхи глумилися над тілами, четвертували і розвішували на палях. І ще бачив ханич у козацьких очах страшну ненависть, – о, це не та, що бризкала з очей разом з іскрами, викресаними з шабель, у бою під Бурштином! То був герць, після якого можна з одного рожна шашлик їсти, – це ж був гнів, зроджений непрощеною кривдою. І ні одного зойку, і ні одного стогону…

Довго думав після цього Іслам. Видно, не єдиний світ Ляхистану, видно, в'ївся отой Кодак чиряком у козацьке тіло… Чи не так, як ото турецький гарнізон у Кафі – у колись вільний Крим? Чи не схожі долі в козаків і татар? Хіба не карає турецький султан кримських ханів так само за непослух,

незважаючи на те, що Крим є захисним муром мусульманських земель? Християни-поляки називають християн-козаків бидлом, а мусульмани-турки – прахом ніг падишаха мусульман-татар. Для чого тоді поневоленим татарам і козакам ворогувати між собою? Чому б не подати один одному руки, забувши про віросповідання, згадавши про кайдани?

А таке вже було. Був Шагін-Ґірей, даї[56] Іслама, що першим підняв меча проти османів на кримській землі. Видно, згадав Сокіл[57] бувалі часи, коли від меча його предків падали Хорезм, Ляхистан, Русь, Угри, коли безбороді звитяжці танцювали на тілах підкорених руських князів, а європейські королі на колінах благали пощади. Видно, згадав Сокіл славу залізного кульгавця Тімура, що стрясав землею, мов кущем кизилу, а достохвального султана Баязета спіймав під Анкарою, наче коморну мишу, до клітки посадив і так возив його по містах на показ і глум. Певно, згадав Сокіл ганьбу родоначальника династії Ґіреїв хана Менглі, що першим поцілував турецькому султанові руку, заповівши своїм наступникам цілувати тільки султанську шубу, щоб ніхто більше не удостоївся такої великої честі! Певне, гордість і сором піднесли лицарського меча, який розрубав мацака османського восьминога у Кафі. Тоді Шагінові подав руку козак. Уперше в історії два вороги-сусіди пішли пліч-о-пліч, і лягли турки під Кафою. Утік з яничарами до Варни ставленик султа-

---

[56] *Даї* – дядько *(татар.)*.

[57] *Шагін* – сокіл *(татар.)*.

на Джанібек-хан, а над Альму прибув сам гетьман Дорош із шістьма тисячами запорожців. Та зрадили беї – ненаситна кримська гідра, – для яких багатство стало богом. Загинули всі на Альмі разом із козацьким гетьманом того страшного 1628 року. Втік Шагін від Кантемира-мурзи на Запорожжя, а потім до Азова. І обгоріли в Сокола крила. Поїхав до Стамбула просити прощення. Тепер чекає на султанську ласку або ж шовковий шнурок у Дарданелльській фортеці.

Але ж таки було!

Хто зважиться тепер?

Зинджирли-медресе… О, тоді Іслам був ще вільний від честолюбних пристрастей, ще не мучила душу жадоба влади, і не було думок про те, хто є він сам, що є його батьківщиною і яка вона. Тоді рука тягнулася до шаблі, а голова згиналася перед величністю науки і релігії. Нині ж руки тягнуться до бунчуків і трону. І висить над головою, немов петля, інший зинджир – канчук Османів, що нагадує майбутньому вождеві, щоб не розпростовувався занадто. Як зірвати його з цупкої залізної петлі? Хто зважиться тепер? Беґадир – слинявий віршомаз і боягуз? Ні, не він!..

Рвонув коня, бризнуло каміння з-під копит і посипалося на дахи циганських хаток, що приліпилися під прямовисною скелею.

Передвечірня прохолода виманила з печер циган. Вони порозсідалися за дастарханом[58], заставленим глечиками і

---

[58] *Дастархан* – килимок, на якому розкладають їжу.

фільджанами. Стара циганка розливала вино, два музики в баранячих шапках витинали дрібну мелодію на цитрах, малий напівголий циганчук галяндрасив, і посміхалися задоволено дві молоді циганки – з розпущеним волоссям, з довгими люльками в руках.

Певно, Іслам-Ґірей проїхав би мимо, не звернувши уваги на такий звичний циганський відпочинок, та серед гурту помітив плечистого парубка з русим волоссям, що стояв біля входу до печери, спершись спиною до стіни. Це не був чінґяне[59]. Одягнутий у червоний кафтан, підперезаний блакитним кушаком[60], він скидався на козака. Звідки міг узятися тут?

Це зацікавило Іслам-Ґірея. Невже посли від козаків прибули до посольського стану в Біюк-Яшлаві, що недалеко Бахчисарая, і оце один з них пішов розважатися до циган?

Він зупинив коня, стихла музика, схилились перед ханським достойником цигани в земному поклоні. Знали його в обличчя. В цю мить з печери випурхнула гурма дітей, вони обступили калгу-султана, простягаючи руки. Цитьнула стара циганка на голозаду малечу, та Іслам посміхнувся і сипнув дітям жменю мідних монет. Знявся галас і стих, до ханича підступила молода циганка.

– Дай руку, я вгадаю твою долю, лицарю.

Змірявся Іслам з чорним поглядом красуні.

---

[59] *Чінґяне* – циган *(татар.)*.

[60] *Кушак* – крамовий пояс.

– Ще заскоро мені вдаватися до ворожок, трояндо Єгипту. Я покличу тебе тоді, коли сам почну визначати свою долю, та не для того, аби вгадувала її, а хіба – щоб побажала щастя. Такі уста не віщують лиха… Але ти скажи мені, що то за джигіт он там стоїть? Звідки він тут узявся?

Зніяковіла дівчина позадкувала, вперед вийшла згорблена стара циганка з відьомським обличчям.

– Ти про нього питаєш, ефенді, хай благословить Аллах твоє ім'я? – Глянула спідлоба і показала рукою на хлопця, що незрушно стояв біля печери.

– Про нього питаю.

– Це… це мій син, – відказала циганка, заникуючись.

– Брешеш, стара відьмо! – крикнув Іслам. – Ану, підійди сюди, молодче, і поклонися, – звернувся до парубка. – Ти не зігнув своєї спини переді мною.

Парубок повільно підійшов до Іслам-Ґірея і сказав:

– Мені ніхто ніколи не казав, що треба кланятися вершникам. А згинаю я спину щодня, випилюючи бодрацький камінь біля Мангушу.

– Хто ти є?

– Не знаю, хто я. Моє ім'я Селім, і я інший, ніж вони, – кивнув головою на циган. – Але виріс я у цій печері, тут їм, і мене не б'ють.

– Ця циганка твоя мама?

– Я не знаю, що таке мама.

– Слухай, стара, – Іслам-Ґірей повернув голову до циган-

ки. – Звідки він у тебе? Не син це твій. Для кого годуєш? Продай мені його, я дам за нього не менші гроші, ніж ти могла б узяти на базарі.

– Не для базару я ховала його, ефенді. Там платять за людей так, як і за худобу – яка ситість, яка сила. Його ж віддам за ціну, втричі вищу, тому, хто вміє оцінювати ще й лицарський дух.

– А того лицарського духу він набирався в бодрацьких каменоломнях?

– Якщо він є в людини, то не пропаде і в темниці. А ти збагни своїм оком. Козацький син, вигодуваний грудьми вільної циганки, мусить бути лицарем. Він із України, ефенді.

– Добре вмієш захвалювати товар, сово, і знаєш перед ким, – посміхнувся Іслам-Ґірей. – Але як я не куплю, то ніхто не дасть тобі потрібної ціни. Що робитимеш із ним? Цигани рабів не тримають, жебрати юнака не навчила і сином не назвала.

– Ханові колись продам.

– Ханові? Але ж хан є.

– Такому, що потребує не скопців, а лицарів.

– Язик заважає тобі в роті, відьмо. Твоє щастя, що гнів не підступив до мого серця. Віддай мені його, я потребую лицарів.

– Ти не хан, вельможо…

– То візьми мою руку і ворожи. Наворожиш мені ханство, тоді візьму джиґіта задурно, коли ж не наворожиш, голову

отут зітну!

Схилилася до землі стара, та не видно було переляку на її обличчі.

– Достойнику знакомитий, – мовила, – володар, що грабує своїх підлеглих, – поганий володар. Його боїться народ, але не любить. Такий хан програє битви. А за тобою колись піде народ. Це кажу я – стара Еміне, якій уже за вісімдесят. Кажу, не дивлячись на руку.

Іслам-Ґірей вийняв з-за пояса торбинку, побрязкав нею і шпурнув циганці. Вона спритно підхопила торбинку, очі її засвітилися.

– Це – за лицаря. А за ворожбу?

Глянув суворо калга-султан на циганку, але сягнув за пояса і кинув їй в обличчя жменею золотих дукатів.

– Завтра приведеш його до мене в Ак-мечеть. – А тоді звернувся до юнака: – Ти хочеш бути моїм воїном, юначе?

– О, так! – спалахнули захватом очі Селіма.

Іслам-Ґірей пришпорив коня і поскакав, минаючи Ашлама-сарай і медресе, до головного ханського палацу.

Зупинився на мосту біля воріт. Два мідні дракони над брамою, що вже сто років перегризали один одному горло, блищали в останніх променях сонця, нагадуючи тим, хто входить до ханського двору, що саме є гербом Ґіреїв, і хай обачним буде кожен: калга чи простий райя.

Залишивши коня біля воріт, калга-султан статечно подався до спальних кімнат хана. Пішов сходами вгору, минаючи

сторожів-євнухів, що стояли навшпиньках біля кожних дверей; двері ханської спальні відчинилися самі – за ними стояли, заховані в біляодвірних нішах, німі раби.

Беґадир-хан сидів на подушці посеред кімнати в чалмі із зеленим дном, у блакитному кафтані. Він приготувався до прийому калги, однак його обличчя було бліде, аж жовте, і чимось стривожене, Іслам-Ґірей відзначив про себе, що, певно, недовго поживе цей анемічний меланхолік. Зняв із голови тюрбана, кинув на долівку, нагнувся до брата і поцілував його в полу кафтана. Беґадир кволо кивнув Ісламові, дозволивши сісти напроти.

– Ор-капу укріплено, хане, – доповів Іслам-Ґірей. – Десять веж перебудовано наново, ворота оббиті залізом – жодна жива душа не пройде крізь них. З півночі Крим безпечний…

Беґадир-Ґірей сидів, звісивши голову. Здавалося, він не слухав рапорту Іслама.

– Чауш[61] сьогодні прибув із Стамбула, – промовив згодом. – Амурат помер.

Нестриманий і гарячий Іслам схопився на ноги.

– Він же бездітний! – вирвалося із його уст.

Беґадир сполошився, глянув на німих рабів, прошепотів:

– Не вір сьогодні навіть мертвим, Ісламе. Шагін-Ґірея скарали на горло.

Здригнувся Іслам. Він сподівався, що такою буде Шагіно-

---

[61] *Чауш* – посланець.

ва доля, коли той вирішив їхати із Азова до Стамбула. Але чому саме тепер?

– Хто звелів скарати Шагіна, коли султана немає?

– Яничар-аґа, – підвів значуще очі хан. – А султан буде. Рід Османів не закінчився. Завтра оперізують мечем Ібрагіма…

Беґадир вдивлявся в глибокі очі молодшого брата. Чекав від нього здивування, обурення або ж навіть сміху.

Та стало враз непроникливим костисте обличчя калгисултана. Тільки хижі, зловтішні вогники на мить блиснули в чорних очах і тут же погасли.

Розділ п'ятий

Сказав Пророк, хай над ним буде мир: «О ви, які хочете влади, запитайте себе, кого і що ви любите?»
З хадісів

Стамбул напружено очікував коронування нового султана і був напружено тихим. Мліли проти сонця кипариси, спиналися разом із ними до неба мінарети Айя-Софії, по той бік затоки мовчала завжди гамірна Ґалата, а султанський палац Біюк-сарай причаївся, мов до стрибка, на горбатому клину між Босфором і Золотим Рогом.

Третього дня після смерті Амурата із самого ранку почав збиратися народ уздовж Ат-мейдану[62]. Люди вдивлялися в бік султанського палацу, що таїв тепер у собі таємницю влади.

Перед полуднем Ібрагім, одягнений у султанську одежу, в'їжджав у супроводі анатолійського і румелійського кадіаскерів до Біюк-сарая. Попереду на буланому огирі гордо скакав аґа яничарів Нур Алі.

Три дні у Малому палаці на Петроні[63], де навчаються військової справи молоді яничари, готували нового султана до вступу на престол. Займався з Ібрагімом шейхульіслам,

---

[62] *Ат-мейдан* – іподром.

[63] *Петроні* – квартал Стамбула.

навчав його ритуалу коронування, радив, як він має поводитися у перші дні султанування.

Ібрагім, наче новонароджений, не знав нічого – ні життя султанів, ні звичайних людей. Ще шестирічним хлопчиком його відлучили від матері і завезли до Бурси, де він, заледве ставши підлітком, пізнав розкіш розпусти і пияцтва. Султанич блазнював по кафеджіях, на вулицях і в циганських притонах, поки Амурат замкнув його до в'язниці, щоб не плюгавив султанського роду.

Дивна доля спадкоємців престолу. Вона не має середини, а тільки небо або пекло – золотий трон або ж смердюча тюрма.

Реґель знав, навіщо готується ця вистава з Ібрагімом – треба рятувати династію. В душі ж він противився: як можна оперізувати напівідіота мечем Османа? Адже всі, навіть валіде, називали його юродивим.

Шейхульіслам довго придивлявся до мізерного Ібрагіма – він нагадував пагінець проса, що виріс у підвалі. Бліда, аж прозора шкіра на обличчі, боязко стиснуті губи, але очі – ні, очі не божевільні – якісь наївні, хлоп'ячі, і слухає він порад верховного душпастиря, як слухняний учень у медресе. Йому все цікаво, дивно, певне, незвично слухати навіть людський голос, якого стільки років не чув. Він добре запам'ятовує, що має сказати, коли його опережуть мечем, доволі швидко вивчив напам'ять промову до яничарів.

– Ти мусиш бути обережний з яничарами і поки що пови-

нен слухатися великого візира Аззема-пашу, який знає всі подробиці й таємниці державного життя…

– Так, ефенді…

«Його можна зарівно вивчити і на ремісника, і на імама, – подумав Реґель, коли підготовка вистави коронування нового султана була закінчена. – Він ще дитина. Але дозріватиме в тронному залі. Що з нього виросте?»

…Ібрагім цупко тримався за поводи, сидячи на буйному перському коні, нагнувся вперед, щоб не схитнутися і не впасти, рідка білява борідка стирчала, ніби приклеєна, султанська чалма, втроє більша від маленької голови, згинала тонку шию. Злякано никали Ібрагімові очі по людях – хтось у натовпі пирснув сміхом, згадавши, певно, величного Амурата, і пролилася перша кров у жертву новому падишахові.

Знічений незавидним виглядом султана, народ мовчав. Та пролунав нараз чийсь гучний голос: «Слава султану султанів сонцеликому Ібрагімові!», а тоді – спочатку недружно, а згодом дивно злагодженим хором – повторила цей клич юрба, раз, другий; клич, видно, мав гіпнотизуючу силу, бо люди повторювали його все частіше, голосніше, до нестями викрикували хвалу тому, з кого готові були хором зареготати.

Відчинилася головна брама палацу, Ібрагім із почтом увійшли на подвір'я, серед якого стояла християнська каплиця, винесена ще Мухаммедом Завойовником із церкви Святої Софії. Тут усі, крім султана, злізли з коней, яничар-аґа провів султанського коня до другої брами, куди Ібрагім зай-

шов сам-один. За цією брамою, на подвір'ї, стояли спаґії, вишикувані в два ряди. Між них повинен був пройти султан до дверей селямлика[64]. Він ступив уперед кілька кроків, та вчув, як починають тремтіти коліна, оглянувся – ескорту сановників не було, з обох боків дивилися на нього кам'яні обличчя озброєних воїнів, і серед них Ібрагім був сам. Страх зцупив м'язи, спазми стиснули горло. Адже його знову віддали стражникам, і ці двері, до яких він має пройти крізь лаву спаґіїв, не до султанських хоромів провадять, а… а до тюрми! Боязко зиркав то на один, то на другий ряд воїнів, а вони поштиво згинали голови – трохи вщух переляк у душі Ібрагіма. Квапно пройшов між рядами, побіг східцями, двері розчинилися і зразу зачинилися за ним. Ібрагім наткнувся на жахливо бридкого чоловіка, що стояв у коридорі, схрестивши руки на грудях.

Усе… Кінець!..

Величезна голова кретина якимсь чудом трималася на тонкій довгій шиї, обличчя без заросту сховалося в складках чорної шкіри, обвисла нижня губа відкривала провалля рота, закладене ґратами жовтих рідких зубів.

Кат…

Ще мить, і пронизливий зойк сполохав би тишу хоромів, але гадючий погляд засльозених очей став улесливим, потвора зігнулася у три погибелі.

– Вітаю, сонце сонць! Я слуга твій, ниций раб кизлярага

---

[64] *Селямлик* – чоловіча половина турецького дому, султанського палацу.

Замбул.

Ібрагім зітхнув, витер холодний піт із чола і, гидливо обійшовши того, хто назвав себе головним євнухом, ступив до зали.

Висока сувора жінка в чорному платті йшла йому назустріч. Упізнав – це була його мати. Валіде підійшла до сина і простягнула руки до його грудей на знак кровного єднання, та Ібрагім різко відштовхнув їх.

– Де ти була, коли я гнив у темниці? – скрикнув, аж тепер усвідомлюючи кривду, яку йому заподіяли.

Затремтіла Кьозем, опустила руки. Ібрагім знає, видно, що вона теж винна в його ув'язненні. І придумав уже для неї кару. А кара для султанської матері одна – в Ескі-сараї. І тоді закінчиться могутність валіде назавжди, їй доведеться до самої смерті жити в Старому палаці на форумі Тавра серед вигнаних султанських жінок, постарілих одалісок, султанських мамок – у бабських дріб'язкових інтриґах, сварках, ненависті, приниженні. Молодші там ще живуть надією, що їх візьмуть заміж баші, їй же звідти ніколи не вийти. Помітивши злючий погляд свого суперника кизляр-аґи, валіде поквапилася заридати і впасти на коліна перед сином.

– О мій сину! Відомо тільки Богові, що я перестраждала. Жорстокий Амурат не знав меж у своїй заздрості. Він запроторив тебе до тюрми, боячись твого світлого розуму, твоєї сили. Не допомогли мої благання, материнські сльози…

Зм'як Ібрагім, звелів матері встати. Люто блимнув очима

Замбул, бо перед султаном уже стояла не злякана жалюгідна жінка, а владна валіде – володарка двору.

Кланяючись і задкуючи, провів кизляр-аґа султана в потаємні двері, колір яких зливався з кольором стіни, вивів його по сходах до темної ґалереї, заґратованої мушарабіями.

Ібрагім глянув униз, упізнав шейхульіслама і Нур Алі. Яничар-аґа пильно спідлоба дивився на бородатого старого чоловіка в білому одязі. Позаду нього стояв німий слуга, тримаючи над головою великого візира бунчук із п'ятьма кінськими хвостами.

– Тут відбувається рада дивану, повелителю, – прошепотів Замбул. – Ти добре слухай, що говоритиме отой сивобородий, великий візир Амурата – паша. Ти добре прислухайся…

– Аззем-паша? – Ібрагім прилип до ґраток. «Це та людина, якої я повинен слухатись, поки навчуся правити державою».

– А потім зійдеш униз, я проведу тебе до тронної зали.

На гаптованих золотом подушках у залі дивану засідали чотири стовпи імперії: великий візир, дефтердар[65], анатолійський кадіаскер і шейхульіслам. Бо на чотири частини ділиться АльКоран, чотири халіфи були в пророка, вітри віють із чотирьох сторін світу, і чотири стовпи підтримують балдахін над султанським троном. Та в залі дивану був присутній ще й п'ятий достойник – яничар-аґа. Не передбачений ні традиціями, ні Кораном. Наглядач священного поряд-

---

[65] *Дефтердар* – міністр фінансів.

ку Блискучої Порти.

Аззем-паша підвівся з подушки і мовив, уникаючи впертого погляду Нур Алі:

– Волею Аллаха відійшов у царство вічного блаженства султан Амурат IV, переможець персів. Мир його прахові. Молодший брат Амурата стане на престол, а наш обов'язок – допомогти йому правити великою імперією. – Підвів голову і додав, дивлячись на Нур Алі: – Допомогти імперії.

Члени дивану приклали руки до грудей на знак згоди.

Ібрагім чекав нападників у тронному залі. Він стояв біля трону, не маючи сили відвести від нього жадібного погляду. Це золоте крісло, що було колись назавжди втрачене для нього, стояло тут, поруч. Ще хвилина, ще мить – і замість вогкої тюремної долівки – трон, устелений коштовними килимами, з леопардовою шкурою в підніжжі, із золотою короною над спинкою. І на ньому можна буде сидіти день, два, рік, вік! Ще хвилина… Ібрагім знає, що скаже диван, проте тремтить у нетерплячому і солодкому очікуванні.

Увійшли сановники. Усі, крім шейхульіслама, вклякли на коліна і поцілували султанські шати. Ібрагім дав рукою знак, щоб вийшли, а тоді впав обличчям на трон і цілував алмазне поруччя, як цілує ізгой поріг отчого дому. Він ще не знав, що дасть йому це коштовне крісло. По-дитячому схлипував, тулився головою до оксамитової леопардової шерсті, шепотів слова вдячності Богові і був, зрештою, в цю мить людиною.

В залі дивану державні діячі запивали пілав шербетом.

Великий візир давав обід на честь нового султана. Тільки сам не діткнувся ні до їжі, ні до напоїв.

Тисячі людей стояли під сонцем на вулицях, чекаючи виїзду султана. Нарешті головна брама Біюк-сарая широко відчинилася, і заревів народ. Бостанджі-баша[66] з півсотнею субашів розігнали людей з майдану, звільняючи дорогу для процесії.

Попереду довгої імператорської валки їхав на білому коні султан Ібрагім. На його жовтуватому обличчі з'явилися рум'янці, очі сіли спокійно в орбіти, тримався він прямо, виставивши вперед коротко стрижену рідку бороду. Подекоди махав для привітання рукою з важкими брильянтами на пальцях, кидав у натовп срібні монети.

Люди викрикували осанну султанові, билися за гроші, очманілі дервіші витанцьовували перед процесією, деякі в екстазі розтинали собі вени і падали під копита, щоб показати свою готовність пролити кров за падишаха.

Поруч із султаном їхав Аззем-паша, звісивши в задумі голову.

«Кілька днів тому ці самі люди вітали Амурата, – думав великий візир. – Вітали так само захоплено. Нині його ніхто не оплакує, нині мають нову цяцьку. Що це? Знецінення султанського престижу чи байдужість народу до державних справ, які завжди звершуються без його відома? А й справді,

---

[66] *Бостанджі-баша* – шеф субашів – охоронців громадського порядку в османській Туреччині.

що залишається людям, крім політичних видовищ? Від того, що міняються імператори, не міняється людська доля, а є нагода порозважатися серед будня. Але чому ніхто не обурюється, що цього білого коня, на якому зараз їде Ібрагім, узяв у персидського шаха хоробрий Амурат, а великий алмаз на білій чалмі султана – емблема підкореного Багдада? Невже ніхто на помітив такого страшного блюзнірства?.. А я? Я теж їду поруч з Ібрагімом, схвалюючи своєю присутністю це блюзнірство. Але ж я один нічого не можу зробити – позаду мене Нур Алі з полками яничарів. Ба, і за ними теж. Отой бідний ремісник, що он стоїть зі згортком паперу в простягнутій руці, певно, хоче подати прохання новому султанові, а бостанджі-баша штовхає його в груди, щоб не затьмарював урочистості всенародного свята. Отой бідний ремісник і я, найвищий державний сановник, обидва однаково розуміємо все, що діється нині, але ні він, ні я не можемо протестувати. Навпаки, на свої кошти й своїми силами влаштовуємо цей парад, а в душі сміємося. Всі сміємося, крім одного хіба Ібрагіма, що їде на білому коні. Як же вибратися з цього колеса? А хіба можна, коли воно, пущене нами самими, нас самих чавить, крутячись. І ми стали іграшкою власного творіння».

Дервіші бігли юрмами попереду процесії, несамовито верещали, від їх вереску чманів народ, бився в конвульсіях, дехто вибігав на дорогу, падав і цілував сліди копит султанського коня.

«Чи не єдине, на чому тримається імперія, – з жахом подумав великий візир, – це груба сила і фанатизм, розбурханий такими видовищами?»

Імператорський почет прямував до мечеті Еюба, названої ім'ям Магометового прапороносця, який у 48-му році хижри пішов завойовувати Константинополь і загинув тут. Султан Магомет Завойовник, здобувши столицю Візантії, спорудив біля гробу Еюба мечеть, в якій зберігалася одна з чотирьох шабель халіфів пророка – шабля Османа. Нею нині мали оперезати нового султана Туреччини.

Процесія зійшла з широкої вулиці Шахзаде в тісні провулки, видовжилася, народ не вміщувався, залишався в багатих кварталах. Султана зустріли дерев'яні й саманні халупи. В далині, над берегом Золотого Рогу, показалася невелика однокупольна мечеть, а поруч – мармурова усипальниця прапороносця Еюба.

– Це тут криниця з водою безсмертя? – нахилившись до великого візира, наївно спитав Ібрагім. Він чув цю леґенду ще в дитинстві, тепер цікаво було дізнатися, скільки в ній правди.

Аззем-паша прокинувся від задуми, глянув на Ібрагіма насмішливо і відповів, забуваючи про титулування:

– Ця криниця тепер безводна. Вона висохла, чекаючи на безсмертних людей, і нема надії, щоб бризнуло джерело.

Ібрагім не зреаґував, та й не було коли. Розступилися кипариси, відчинилися ворота, на порозі мечеті стояв шейхуль-

іслам. Султан зліз із коня, яничар-аґа роззув його, обмив йому ноги. Верховний духівник сім разів благословив Ібрагіма, потім підійшов до нього і, прив'язуючи до пояса меч, промовив:

– Царю наш, хай вітає тебе Аллах і Магомет, пророк його, пануй нам щасливо й довго.

Ібрагім випростався і продекламував у відповідь слова, яких навчив його шейхульіслам:

– Присягаю, що зелений прапор пророка розвіється від Багдада до Відня, від Каїра до Корсики. Я завоюю німецьку землю, а на вівтарі Святого Петра в Римі звелю годувати свого коня.

Аззем-паша, схиливши голову, промовив побожно:

– О султане, хай сповняться ці слова великого Баязета.

Ібрагім знітився, збентежено забігали очі, шейхульіслам, звівши до неба очі, шептав слова молитви.

Ювелір Хюсам з дружиною Нафісою сиділи на бруку навпроти яничарських казарм, біля яких мав зупинитися коронований султан, повертаючись із мечеті Еюба. Нафіса ще сподівалася побачити свого вихованця Аліма.

Довжелезні казарми стояли тут, у центрі міста, ще з часів Урхана, творця султанської піхотної гвардії «йені-чері». Ні один султан не наважувався поминути ці казарми, повертаючись до Біюк-сарая з мечем Османа при боці. Чи міг передбачити Урхан, що його ідея оновлення турецького війська так жорстоко обернеться проти спадкоємців османського

престолу? Чи міг угадати, що воїни, які мали стати слугами трону, самі заволодіють ним і саджатимуть на нього собі вигідних султанів?

Але тоді таке військо було необхідне. Туреччина воювала без перепочинку, не маючи регулярного війська. Урхан зібрав потурчених полоняників – босняків, греків, вірмен, озброїв їх і взяв на своє утримання, щоб були слухняними. Засновник дервішського ордену Хаджі Бекташ благословив нове військо. Опустивши довгого чернечого рукава на голову першого яничара, мовив: «Називайтеся “йєні-чері”. Хай буде ваше обличчя грізним, рука переможною, мечі гострими, а хоробрість нехай стане вашим щастям».

Для підтримання престижу нового війська Урхан сам записався до першої орти[67], а всьому корпусові дав герба – ложку, щоб нагадувала воїнам про те, що воювати вони мають за султанський харч. Цю емблему воїни носили на вирізці високої шапки над чолом. Ложка – символ наживи – сподобалася яничарам. Небавом вони самі почали створювати такі емблеми. Казан, у якому варилася їжа, став священним символом орти і дорівнював прапорові. Залишити казана в руках ворога вважалося найбільшою ганьбою, перевернутий котел ставав сигналом до бунту. Військові ранґи теж запозичили з кухонного лексикону. Полковника орти називали чорбаджієм – майстром великої супниці, лейтенанти називалися сакка-башами – водоносами. Апетити яничарів

---

[67] *Орта* – яничарський полк.

зростали і згодом почали виявлятися не тільки в емблемах і ранґах. Яничари вимагали підвищення плати за службу, домоглися визнати їх кастою, рівною улемам[68]; щоб мати запоруку серед духовенства, закріпили дев'яносто дев'яту орту за орденом Хаджі Бекташа. Врешті почали диктувати свою волю султанам.

З казарм почали виходити яничари – сини Греції, Болгарії, Грузії й українські мальви. В коротких шароварах і кунтушах, у високих з білого сукна шапках з довгими шликами, вони вишикувалися в ряд для зустрічі султана.

Попереду першої орти, до якої повинен був підійти Ібрагім, стояв молодий чорбаджі-баша.

Нафіса підвелася з бруку.

– Хюсаме, поглянь на нього, такий схожий на нашого Алима.

– Сиди, сиди, – смикнув Хюсам дружину за фередже, – це командир орти, Алім же зовсім молодий.

Заметушилися люди на вулиці, загомоніли, закричали – до яничарських казарм наближалася султанська процесія.

Ібрагім зупинив коня біля вишикуваної першої орти. Нур Алі під'їхав до чорбаджі-баші. Молодий полковник із коротко стриженими чорними вусами, орлиним носом витягнувся перед аґою яничарів, чекаючи на його команду. Нур Алі вдоволено усміхнувся. Він не жалкуватиме, що під Багдадом призначив цього гордопоставного ґяура башею першої орти.

---

[68] *Улем* – вище юридичне духовенство.

Тільки такі, рівні силою і завзяттям, можуть бути справжніми супротивниками своїх хоробрих співвітчизників. Нині ж молодому чорбаджієві випало особливе щастя: вітати від яничарів нового султана і записувати його до свого полку.

Нур Алі кивнув головою.

Чорбаджієві подали чашу, наповнену шербетом, і він, карбуючи крок, підійшов до султана.

– Великий із великих, султане над султанами! – промовив голосно. – Раби твої, непереможне військо яничарів, хочуть зустрітися з тобою в країні золотого яблука – на Дону, Дніпрі і Віслі!

Ібрагім взяв чашу з рук чорбаджія, вихилив до дна, наповнив її вщерть золотими монетами і вигукнув до яничарів:

– Воїни! Згадайте славу римлян, колишніх повелителів світу. Продовжуйте їхню славу. Перемоги магометан хай будуть для невірних карою небесною!

Великий візир, шанобливо схиливши голову, мовив:

– Хай кануть у серця воїнам слова великого Магомета Завойовника.

Ібрагім блимнув очима на Аззема-пашу. Він аж тепер зрозумів, що візир глузує з нього.

Яничари вигукнули дружно:

– Кизил ельмада герюшюрюз![69]

А коли затихла луна і над майданом залягла хвилева тиша, почувся враз жіночий лемент:

---

[69] Ми зустрінемося в країні золотого яблука! *(Турецьк.)*

– Аліме, сину мій!

Стара жінка проривалася через ланцюг субашів, простягала руки, повторюючи:

– Ти живий, Аліме, синочку мій!

Чорбаджі повернув голову на голос жінки. Він упізнав Нафісу, густо почервонів, погляд його зустрівся з Нур Алієвим. Бачив, як субаші волочать жінку через вулицю, б'ючи й штовхаючи її, і не моргнув оком.

На вулицях веселився народ. Султанський почет прямував до Біюк-сарая, минаючи двір Айя-Софії, де поруч із тюрбе[70] султанів виросла нова могила. Старий тюрбедар[71] читав уголос фатиху[72] за упокій душі Амурата IV. У головах лежала біла чалма, на шовкових шалях, що вкривали гріб, золотів напис: «Тільки Бог вічний».

Наступного дня в годину прийому великий візир Аззем-паша зайшов до тронної зали повідомити падишаха про стан державної скарбниці. Ібрагім сидів на троні й насторожено дивився на величного старця, що гордо, не кланяючись у пояс, ступав серединою зали. Знав молодий султан, що ця людина є нині господарем імперії, і довго ще Аззем-паша вирішуватиме державні справи, не радячись, а доповідаючи про них султанові. Так сказав шейхульіслам. Ібрагім вдоволений був із цього, адже він ні з чим не обізнаний, але згадалися

---

[70] *Тюрбе* – гробовець.

[71] *Тюрбедар* – цвинтарний сторож.

[72] *Фатиха* – перша сура Корану.

єхидні слова візира під час параду, і в душі несвідомо наростав протест проти будь-якої його пропозиції.

– Я повинен, – сказав Аззем-паша, – ознайомити тебе, о султане, зі станом державної скарбниці, що тримає цей трон. Довгорічна війна з персами спорожнила куфри, а здобуте багдадське золото не наповнило їх. Крім цих мішків із грішми, що стоять напоказ біля дверей залу дивану, в особистій султанській скарбниці небагато знайдеться. Чи не варто б зменшити плату…

Ібрагім підвів руку, зупиняючи великого візира. Дотепер він був позбавлений потреби мислити, але вчорашня церемонія вже почала лягати тягарем відповідальності на плечі.

Йому ще хотілося похлоп'ячому скрикнути: «Дайте мені спокій, я хочу відпочити», та розумів, що мусить щось робити в цій державі, якою звелено йому керувати. Як керувати? Чиїми руками, чиїм розумом? Радили слухатися великого візира, але Ібрагім не хоче, не хоче! Майнули перед очима образи потайної валіде, гидкого кизляр-аґи Замбула, і зупинилася стрічка пам'яті на постаті Нур Алі, який, мов ангел Монкір, що веде людину понад пеклом до раю, з'явився кілька днів тому у дверях двірцевої тюрми.

– Накажи покликати Нур Алі, – сказав. – Він воював з Амуратом у Багдаді, йому ж і краще знати про воєнні витрати.

– Ліва рука, султане, не знає, що робить права. Нур Алі воював у Багдаді, я ж залишався у столиці. Яничари билися,

щоправда, хоробро, проте надто великої плати вимагають за кров. Про це добре знає дефтердар і я – великий візир.

Замбул, що стояв за портьєрою, підслуховуючи, миттю вибіг, і за хвилину перед султаном стояв зігнутий у пояс яничар-аґа.

– Я слухаю тебе, султане.

Ібрагім придушив у собі здивування: як швидко все робиться! Тільки-но задумав покликати Нур Алі, а він уже тут, наче прочув бажання султана.

– Що можеш ти сказати про витрати на війні з персами, Нур Алі? – запитав султан.

– Багато крові пролилося, султане. Чи зуміють навіть найбільші мудреці світу назвати скарб, дорожчий за кров султанських лицарів? А ще коли згадати, що вона лилася невинно, не в боях, – у зачинених казармах на Скутарі від меча жорстокого Амурата. І ні одного акче не заплачено ні за багдадську, ні за султанську кров. Твої воїни чекають на плату, султане, – закінчив виклично яничар-аґа.

Ібрагім зрозумів: Нур Алі не просить, а ставить ультиматум. Він знає, що це значить, коли яничари вимагають грошей, а султан не може їх дати. Султана Мустафу вперше в історії Туреччини скинули яничари з престолу, коли той знизив їм платню. Та цього хоч залишили живим. Жорстокішою була доля його сина Османа II. Після поразки під Хотином яничари зажадали такої ж, як і нині, плати за кров – золотом. Не знайшовши ні алтина в порожній скарбни-

ці, Осман наказав перетопити золотий посуд, що зберігався у фортеці Едікуле. Золото виявилося низькопробним, на ринку курс грошей катастрофічно впав. Тоді шістдесят яничарських орт, весь стамбульський булук, збунтувалися. Яничари поперевертали на кухнях казани з пілавом, забарабанили по них ложками, покидали тарілки і вийшли на Серальський майдан. У смертельному переляку Осман наказав стяти голову великому візирю і виставити її на золотій таці перед брамою – ось, мовляв, винуватець. Але це не спинило розлютованих яничарів, вони вдерлися до тронної зали і зажадали плати справжнім золотом. Осман показав на дефтердара – то він розтратив скарб, але і це не допомогло. Яничари накинули султанові шнура на шию, витягнули на вулицю й мертвого поволокли містом на пострах Османовим нащадкам.

Не уник підступної смерті, зрештою, владний приборкувач яничарів Амурат IV. А він, Ібрагім, їх ставленик. Яничари посадили його на трон, вони ж можуть і скинути. Не як повелитель, а як невільник, що ладен дати за себе будь-який викуп, проказав квапливо:

– По п’ятсот піастрів на орту… По п’ятсот!

Обличчя Нур Алі проясніло – щедра була плата, і жахнувся Аззем-паша. Яничар-аґа, кинувши переможний погляд на візира, миттю зник за дверима.

Розділ шостий

В Туреччині та на брамі кам'яній
Там сиділи два братчики молодії.
Один сперся на поруччя, задумався,
Дрібненькими слізоньками умивався.
Ой, стій же ти, милий брате, не журися,
Яка красна Туреччина – подивися!
Українська народна пісня

Мішки з грішми розвозили по казармах, кидали по одному перед кожну орту. З казарм вибігали яничари, намагаючись випередити один одного – хто перший схопить мішка, той отримає десять піастрів у нагороду.

Чорбаджі Алім – чорнобровий красень, одягнутий у дорогий червоний кунтуш, стояв обіч і чекав, коли його заступник по казармі, ода-баша, подасть йому мішка із грішми. Сягнув рукою, вийняв золоту монету, подав її переможцеві, а коли яничари розділили золото між собою, мовив урочисто:

– Я віддаю свою платню вам, хоробрі воїни, щоб ви сьогодні побенкетували на честь султана Ібрагіма.

Нині він міг бути щедрим. Алімові випало щастя, яке трапляється раз на десяток років одному з тисяч: він подав коронованому султанові чашу шербету. Йому тільки двадцять п'ять років, і вже чорбаджі, завтра з благословення султана стане булук-башею, післязавтра – яничар-аґою. І хай

буде благословенний той день, коли кримський хан Джанібек-Ґірей вирушив трьома шляхами в Україну, щоб помститися козацькому гетьманові Тарасові Федоровичу за зруйнований Перекоп. Щедру плату взяли тоді ногайці з України – безкарно. Тисячі бранців пішли на сириці до Перекопу, не надіючись ні на визволення, ні на викуп. І слава Аллахові. Тобі, чужий могутній Боже, вклоняється до землі чорбаджі Алім за те, що вирвав ти його з проклятої землі, за те, що допоміг її забути і зняв з нього обов'язок віддячуватися предкам за своє народження.

Яничари бенкетували. Порозсідавшись навколо казана, з якого курилася пахуча каурма[73], вони їли і крадькома запивали вином; збоку на килимі за тацею, вивершеною помаранчами і ананасами, сидів Алім і теж пив вино.

Все, що минуло, здавалося йому тепер вервечкою снів, бо дійсність для нього починається нині, а сни повинні канути навіки в небуття.

Та все-таки вони були.

Стояла колись білостінна хата посеред великого хутора, а в тій хаті, обсадженій головатими соняшниками, жила молода козачка з хлопчиком Андрійком. Серединою села бігла курна дорога, вздовж якої струнчилися двома рядами дерева, схожі на кипариси.

У дворі ґелґекали гуси. Андрійко любив цей безугавний гам: він будив хлопця вранці і виганяв у широкий степ. А

---

[73] *Каурма* – суп із баранини.

степ безмежний, його не можна перейти ні за день, ні за два, тому часто аж смерком повертався додому і покірно вислуховував докори жінки, яку називав мамою.

– Де ти бродиш, козаче, до ночі? – сварила мама. Вона тулила до себе одинака і завжди при цьому нагадувала йому, що колись не в степу, а он у саду, пропав його маленький братик. Татари наскакують, цигани вандрують… – Ось приїде батько з походу, поскаржуся йому.

Батька Андрійко бачив зрідка. То був статечний довговусий козарлюга в синьому жупані, з шаблею при боці; гості звали його паном сотником. Знав Андрій, що батько воює з татарами у тій далекій кримській землі. Тут же татар ніде не бачив, тому й не боявся їх, хіба іноді вночі, коли надворі гриміло, блискало і шуміли дощові потоки. Але вдень, коли все довкола пахло, аж дух захоплювало, – звідки могли взятися ті косоокі злі люди, що їздять на конях і забирають дітей із собою? А навіть якби були, то як знайдуть його у високій, мов ліс, траві?

Баранчики білих хмарок пливли над степом, навкруги щось без угаву дзвеніло, присипляючи. Прокидався, коли розпечена сковорода торкалася обрію, – тоді чвалом біг додому, а по спині все-таки снували мурашки страху.

Найцікавіше було ходити у степ із пастухами, що пасли громадську череду. Її вигонили далеко, на цілий день, тоді мати сама споряджала йому торбину, з якої тягло спокусливим запахом свіжого хліба, сала й часнику. Корови розкошу-

вали соковитою травою, хрумкотіли й форкали коні, пастухи, погейкуючи, віддалялися, а хліб солодко пах і ніде так не смакував, як тут – на степовій волі.

А коли ляжеш на спину і незворушно дивишся в глибоке небо, тоді бачиш усе, про що мріється: батько на яблукастому коні, а поруч з батьком він сам – на білому, і шабля в руках, і червоний жупан розвівається на вітрі. Ось мчать вони обидва, тільки вихор біля вух; втікає гостроверха татарва, шабля свиснула в повітрі – чах, чах! – летять погані голови з пліч, а коні рвуть копитами землю, тупотять, тупотять, тупотять…

Кинувся, схопився на ноги, що це? Чотири вершники з брунатно-сірими обличчями, косоокі, люті, стоять над ним, щось викрикують незрозумілою мовою. Пустився втікати – та це ж татари! – один вершник зіскочив з коня, схопив його під пахву і посадив у сідло поперед себе. Андрійко запручався, заверещав, тоді йому заткали шматою рота і поскакали по безлюдді.

Потім було багато людей, які ридали, голосили. Андрійко шукав очима хоча б одного знайомого обличчя – не знайшов нікого. Якась жінка сказала йому, що до його хутора татари не дійшли, бо звідкись начебто жене козацька погоня.

Ще жевріла надія, що наздоженуть козаки. Та згасала вона з кожним днем. Брели люди, зв'язані по кількадесят воловодами, витоптували в степу чорний шлях, і лише гайвороння летіло слідом.

Татарин віз Андрійка в своєму сідлі, шмагав нагайкою ясирних, а до нього не торкнувся й пальцем, годував та все примовляв: «Якши джиґіт, біюк бакшиш»[74].

Страшніше було на привалах. Дикі ногаї розв'язували дівчат, жінок і прилюдно ґвалтували, немічних і хворих убивали – жах добирався до серця хлопця. Благально дивився в очі татаринові, і той чомусь приязно всміхався до нього.

«Чому? – думав Андрійко. – Чому косоокий ні разу не вдарив мене нагайкою? Може, тому, що я покірно дивлюся в очі своєму панові? Он лежить чоловік із розрубаною головою. Він кидався до ногайця, коли той забирав у нього дочку для соромної втіхи, – і тепер мертвий. Не допоміг нічого, а життя втратив. Був би сумирний – жив би. Б'ється дівчина в риданні – подвійне зараз горе в неї: безчестя і сирітство… Тож єдиний вихід для невільника – покора».

Смішним здалося зараз оте видіння в небі: він із батьком женеться за татарвою на коні. Дурниці, ніхто таку силу не поборе, немає козацьких погонь – це вигадка нещасних для своєї потіхи. Нема ніде того Трясила, що трусить кримською землею, – то мамина казка. Є тільки татари, що панують над усім світом і роблять те, що їм забагнеться. Треба з цим змиритися, інакше – смерть.

Скільки днів минуло – годі злічити. Зупинилася валка перед п'ятигранною вежею, що височіла над гнилою водою Сивашу. «Перекоп», – сказали бранці. Кінець вільних степів,

---

[74] Хороший юнак, великий бакшиш.

ворота до вічної неволі. Буйні шовкові трави змінилися сухою колючкою, важкі чорні дрохви збилися понад берегом, наче отари баранів у полудневу спеку; на каменях, схожі на розбійників, чатували яструби, і ширяли під небом чорні орли. Чужинецька чужина…

І вже не залишилося в Андрійка ні крихти віри в те, що десь тут батько, сміливий і хоробрий, воює з ворогами, – це теж мамина вигадка. Ніхто ніколи не займав цих мурів ані високого валу, що загородив перешийок від блакитної гладіні моря до боліт, звідки тягне терпким запахом солі і гнилою рибою. Вежа вперлася задньою стіною у вал і двома зачиненими брамами та жерлами гармат зупинила татар і бранців. Велика голова сови, вирубана в камені між брамами, загадково дивилася на людей, що втомлені падали з ніг, і говорила до них розумними очима: «Така ваша доля».

Андрійко вдивився в очі нічної птахи: їй дано бачити світ тоді, коли його не бачать люди, тому знає вона більше. Люди за щось борються, страждають, гинуть, а птаха знає, що все те даремно; люди на щось сподіваються, а птаха знає – нема на що. І тому промовляє мовчки досвідченими очима: «Заспокойтеся і покоріться. Така ваша доля».

Хлопець відчув, як назавжди розвіялися його надії на порятунок. Бо нема в людей власної волі для здійснення своїх бажань. Є воля долі, й опиратися їй безглуздо – вона байдужа до людських прагнень, як ось байдужі ці великі пташині очі до горя бранців, із яких знущається здичавіла татарва.

Татарин зсадив Андрія з коня, поплескав його по плечу і спитав, ламаючи українські слова:

– Як назвав тобі мама?

Чорбаджі Алім і нині пам'ятає те дивне ім'я, що було колись його власним.

– Андрій, – відповів.

– Алім будеш. Чула, Алім!

Косоокий наказав йому скупатися в морі, сам виправ своєму бранцеві сорочку, і ще не встигла вона висохнути, як старший валки загорланив на ясирних, щоб вставали.

Засвистіли нагайки, почалося паювання.

З брами, біля якої стояли на варті зовсім не подібні до вилицюватих ординців молоді воїни, вийшов огрядний чоловік у чалмі і скомандував щось. До нього дрібно підбіг Андрійків хазяїн, поклонився і показав рукою на своїх бранців. Чоловік у чалмі не звернув на нього уваги, підійшов до крайньої ясирної групи, потім до другої, третьої, розводячи окремо чоловіків і жінок. Лемент, голосіння вдарились об мури фортеці. Та не зморгнула оком камінна сова, і байдуже дивилися вартові яничари на розподіл ясиру.

З кожної групи турецький мубашир відраховував щоп'ятого – чоловіка і жінку, вибираючи найсильніших, найвродливіших, і відводив убік. А коли дійшло до Андрійка, татарин розвів руками, сказав:

– Великий бакшиш для султана, ефенді.

Мубашир заголив хлопцеві живіт, потім спину, розтулив

йому рота і поводив пальцем по зубах, а татарин усе примовляв і улесливо усміхався. Довго морщився ефенді, заперечливо хитав головою, врешті забрав Андрійка і підійшов до інших груп.

Відбір данини для султана тривав до передвечір'я. Андрійко опинився серед гурту хлопців, яких заганяли у браму фортеці. Він простягнув руки до свого хазяїна, та ногаєць знизав плечима і вимовив:

– Кісмет…

Це було перше слово, яке зрозумів Андрій без тлумачення. Доля. Така доля – і нічого не вдієш. Це саме слово говорила камінна сова, і диво: від нього вселявся в душу спокій.

– Кісмет… – прошепотів чорбаджі Алім. – Кісмет! – крикнув, стукнувши чашею об долівку.

Та ніхто з яничарів не звернув на нього уваги. Воїни бенкетували. Алім налив ще раз повну чашу вина і вихилив.

Ґалера з ясиром, відібраним для султана, наближалася до Босфору. Мубашир віз падишахові данину від татар: степових красунь – до гарему, добірних чоловіків – до ґалер і щонайцінніший товар – хлопчиків – для яничарського оджака[75].

Вижовклі від морської хвороби, чисто одягнені й пострижені хлопці сумно вдивлялися в круті береги вузької протоки. Ґалера увійшла в лійку між мисами Румелі й Анадолу. По обох боках на горбах, порослих кипарисами і кедрами,

---

[75] *Оджак* – яничарський корпус.

розкинувся чужий край: невеличкі густі села з мінаретними шпилями, форти, замки, башти, помаранчеві гаї.

Андрій, нагодований і вбраний, уже забув про доброго татарина – тут з ним поводилися не гірше. Він із цікавістю приглядався до мальовничих берегів. Згадував розповіді батька про страшний бусурманський край, забриніли в пам'яті пісні сліпих бандуристів про тяжку турецьку неволю – усе те ніяк не збігалося з враженням від цього світу, що лежав, зеленоміражний, над босфорськими водами. І де ті жорстокі турки? Мубашир часто підходив до Андрія, говорив до нього посвоєму, хлопець швидко схоплював мову. Ефенді казав йому стежити за порядком, ділити їжу, – Андрій був старшим за інших хлопчиків. Це призначення старшим було для нього приємним та й вигідним: він отримував ласкаву усмішку від турка і більшу порцію баялди.

Ґалера причалила до берега у Золотому Розі. По обох берегах затоки блищало золотими куполами мечетей, рясніло лісом мінаретів велике місто. Воно топилося в садах і вабило незнайомістю. Тепер Андрій уже не боявся долі – забувся свист татарських нагайок, лемент бранців: у ґалерних трюмах цілу дорогу панував спокій, і три рази на день заходив до хлопців привітний мубашир.

Ось він зайшов і наказав виходити один за одним на горішню палубу. Сюди не впускали нікого під час подорожі. Андрій ступив на дощаний поміст і враз жахнувся від того, що побачив: на двох рядах лавок по шестеро сиділи

приковані ланцюгами до весел виснажені, зарослі чоловіки, роздягнуті до пояса. З-під шкіри випиналися суглоби, спини списані синіми пругами, кайдани повиїдали зап'ястя до костей, спалені гарячкою очі каторжників дивилися на хлопців, і почувся раптом стогін поміж гребцями:

– О Україно… О діти мої!

Засвистіла таволга, пробіг ключник між рядами, лупцюючи направо й наліво, верещав; і вирвалась раптом нерівна пісня – здалося, що це він, ключник, примусив людей заспівати:

Плачуть, плачуть козаченьки
В турецькій неволі.

Таволга шмагала по обличчях, закипалися криваві басамани на голих спинах, бризкала кров, а пісня не вгавала:

Гей, земле проклята турецька,
Віро бусурменська,
О розлуко ти християнська!

Почувся плач дітей. Обличчя доброго ефенді налилося кров'ю, він прискочив і почав бити хлопців кулаком по обличчях – тих, хто плакав.

Андрій здригався всім тілом при кожному свисті пружної перекопської лозини, суворі вусаті обличчя гребців нагадали йому козаків-сусідів, батька, пісні кобзарів згадалися, та він

закусив до крові губи, стримуючи плач. Знав, що від того, покотиться чи не покотиться по його обличчю сльоза співчуття і жалю, залежатиме його доля на довгі роки. Треба витримати, бо ж треба жити. А його сльози не допоможуть цим людям. І їхні сльози не допоможуть йому. Є кісмет – доля. Від неї все залежить, і їй треба коритися.

Розлючений мубашир підбіг і до нього, рука в розмаху зупинилася. Вимовив:

– Добрий будеш яничар!

Позаду завмирала пісня, стихав таволжаний свист, хлопчики йшли берегом до воріт султанського палацу.

У дворі їх вишикували в довгий ряд, і тоді вийшов до них сивобородий чоловік – великий візир – у супроводі білих євнухів.

Євнухи розбіглися уздовж ряду, приглядалися до облич хлопців, запитували імена, принюхувалися, мов голодні пси, і кидали коротко: «До медресе», «на човни», «до саду». Хапали за руки, групували і швидко виводили за ворота.

Підійшла черга до Андрія. Він виділявся серед хлопців зростом, міцною поставою, вражав характерно закроєний ніс, чорні широкі брови. Євнух наблизив до нього безбороде обличчя, єхидно придивлявся до козацького сина, батько якого, певно, палив Трапезунд або Скутарі. Спитав:

– А тебе як звати, каззак?

Чекав погордливої відповіді від степового орляти, щоб потім помститися страшним присудом: «До німих».

Завагавшися на мить, Андрій відповів чітко по-турецьки:

– Я називаюся Алім.

Євнух здивовано звів брови, задоволено хмикнув мубашир.

– У сім'ю на виховання, – кивнув великий візир.

Вервечка картинок-спогадів обірвалася. Перед очима постала стара жінка, яка вчора проривалася крізь ряди субашів із зойком, що може вихопитися тільки з грудей матері: «Аліме, синочку мій!»

Нафіса… Алім колись любив її. Він був ще малий, потребував ніжності і мав її. Алім вдячний Нафісі – вона навчила його своєї мови і віри, впровадила в нове життя, яким він живе сьогодні. А це не прийшло так легко.

Алім добре пам'ятає молитви, яких вчила рідна мати. Вони були зрозумілі й милозвучніші, спочатку він потайки шепотів їх перед сном. Нафіса не лаяла за це, але щодня, свято переконана, що її віра справедливіша, вчила його Корану. Бачила, що хлопець довіряє їй: ретельно молиться п'ять разів на день, виконує мусульманські обряди. Та не здогадувалася вона, не знала, що діється в душі юнака.

Алімові потрібні були нова віра і мова, він розумів це. Тому перестав молитися по-материнському. Бо що з них, тих молитов, коли тут інший бог, і від цього бога він залежний? Проте весь час відчував роздвоєння в душі: двох богів він знає, і обидва чужі. Той, християнський, тепер над ним не

владний, тож немає потреби звіряти йому свою душу. А мусульманський бог зовсім чужий. Однак він є, керує людським життям на цій землі, де Алім живе, і з цим богом треба рахуватися. Треба коритися йому, як колись мубаширові на ґалері. Та разом з таким прийняттям нової віри зникали святощі з душі хлопця. Все в цьому світі підпорядковане користі, тож і він, Алім, мусить якось скористатися з життя. Хюсам заробляє на хліб ювелірними виробами, колишній батьків сусід в Україні – ралом, йому ж необхідно погодитися з новою вірою, щоб міг колись жити з меча. Усе це просто і зрозуміло. А тому мусульманський бог потрібен йому настільки, наскільки вимагає цього меч, мова – теж, материнськалюбов Нафіси – також. Тепер меч уже є. Тож хай не сердиться Нафіса. Її любов стала нині такою ж непотрібною, як колись добрий християнський Бог. А мова й віра – стає в пригоді.

Алім швидко сприймав науку Хюсама і Нафіси, все рідше снився рідний степ, а потім і зовсім забувся, як забуваються речі, без яких легко можна обійтися.

Старий Хюсам, милуючись степовою вродою юнака, полюбляв іноді називати його козаком, та морщився від цього слова Алім, усе здавалося йому, що між ним і родовитими мусульманами вмисне роблять якусь різницю, що звучить це найменння погірдливо. Глуха ненависть до Придніпровського краю засівалася в серце, адже саме через ту землю, де народився, не може він дорівнятися новим співвітчизникам, хоч

знає Коран не гірше за них і знаменито розмовляє турецькою.

Нафісу називав мамою, та прийшов час, коли поняття «мама» стало таким же тягарем, як колись сни про степ. Аліма взяли на військовий вишкіл до яничарських орт. Заплакана Нафіса провела юнака до самої казарми і на прощання почепила йому на шию амулета. Цей срібний ромбик із зерниною мигдалю всередині любовно вирізьбив Хюсам. На очах у яничарів Нафіса обійняла Аліма, поцілувала і тихо заплакала. І тут пролунав регіт – глузливий, злий.

Розчервонілий від сорому хлопець вбіг до казарми, яничари смикали за амулета, шарпали поли кафтана і, замість шаблі, дали йому різьблену з дерева ляльку.

Цілу ніч простогнав юнак на своєму лежаку – осміяний, принижений, а вдосвіта тихо піднявся, зірвав із шиї амулета і викинув його до відхожої ями.

Алім швидко змив із себе ганьбу Нафісиного поцілунку. Він добре стріляв із лука, з яничарки[76] і пищалі[77], перемагав своїх однолітків у шалених перегонах на Атмейдані. Слухняно виконував накази, бо непокірних били палицями в п'яти; ретельно вивчав військову справу, бо бездарних посилали до цеху м'яти шкури. Ріс мовчазним, бо знав, що в того життя довге, у кого язик короткий: уночі біля кожного п'ятого учня лежав євнух і підслуховував, хто про що і якою мовою пере-

---

[76] *Яничарка* – яничарська рушниця.

[77] *Пищаль* – ручна гарматка – зброя яничарів.

шіптується, щоб потім вільнодумців покарати голодом.

Алім прагнув стати воїном. Чекав з нетерпінням того дня, коли його назовуть яничаром і запишуть до орти.

Минуло кілька років, поки цей день настав. На площі перед казармами вивісили криваво-червоне полотнище зі срібним півмісяцем і кривим мечем. Весь стамбульський булук[78] вивели на майдан. Навпроти яничарів вишикували аджемоґланів[79]. Імам прочитав молитву, виголосив проповідь:

– Ви гвардія султана. Ви охорона імперії. Будьте гідними звання йені-чері і не забувайте, що найлютіші ваші вороги – болгарські гайдуки, сербські ускоки, грецькі клефти і українські козаки.

Високий чорновусий Алім стояв на правому фланзі. Він нині, нарешті, отримав яничарські реґалії – це означало, що йому повністю довіряють. Та останнє слово імама неприємно шпигонуло в серце – здалося, що на нього, саме на нього зиркнули сотні очей. Повів головою ліворуч і заспокоївся: аджем-оґлани дивилися на яничара-аґу, що підходив до їхніх рядів.

І тут почувся злобний шепіт ззаду, мабуть, адресований сардарові[80], та спалахнули рум'янцями смагляві щоки Алі-

---

[78] Корпус яничарів ділився на три з'єднання – *булуки*. Стамбульський булук складався з 60 орт.

[79] *Аджем-оґлани* – іноземні юнаки *(турецьк.)*; яничари-школярі.

[80] *Сардар* – полководець. Так називали яничара-аґу.

ма…

– Байда…

Це хтось із ляхів. Ім'ям Байди Вишневецького, що загинув, підвішений гаком на мурі фортеці Едікуле, ображали польські яничари українських. Це була найтяжча образа. Алім стиснув ефес шаблі і насилу стримався, щоб не освятити її кров'ю.

– Байда… – повторив чорбаджі Алім, і тоді спалахнула в мозку найстрашніша згадка. Він випив ще одну чашу вина, щоб залити, втопити небажаний спогад, але безголова постать у закривавленому фередже не вступалася з-перед очей, стояла перед ним, як недавно у снах. Від цієї примари хотілося втекти з казарми, та насторожилися яничари, побачивши, як зблід їхній чорбаджі-баша. Алім напружив сили і глянув на привида упритул. А тоді відчув, що більше його не боїться. Вчора сталася в його житті подія, що виправдовувала, видно, непростимий гріх, і цей привид з'явився тепер не для докорів, а для утвердження Алімової влади, сили і жорстокості. Бо віднині ці якості, а не жалюгідні муки сумління, вестимуть його в житті.

То сталося в Багдаді. Рано-вранці Амурат, вислухавши від меддаха Омара зловісне тлумачення сну, очманів. Та замість стяти віщунові голову, він наказав штурмувати стіни міста і сам кинувся в бій.

Алім між першими видряпався на мур. Чи то повела його жадоба битви і слави, чи то з персами хотів звести рахун-

ки – але за що? А може, гнали його до бою пильні очі чаушлара[81], що гасав позаду орти на фарбованому коні і приглядався, як б'ються воїни, щоб потім доповісти яничарові-азі. Добираючись по драбині до гребеня муру, звідки вже котилися додолу безголові яничари, Алім ще раз оглянувся: так, чаушлар не зводить саме з нього погляду. І тільки з нього. А в тому погляді – старе недовір'я, а той погляд мовчки вимовляє найогидніше слово: «Козак, козак, козак!» Алім відчув тепер гостріше, ніж будь-коли, як він ненавидить те плем'я, що його породило! «Козак», – говорив Хюсам, милуючись вродою юнака; «козак», – дражнили його в сварках товариші; «козак!» – гримав на нього імам, коли Алім збивався на якійсь сурі Корану. Це слово іноді доводило юнака до сказу, він не раз вихоплював ятагана із піхви, щоб… Та не було під руками того козацького племені, яке хотілося вирубати дощенту.

А чаушлар ось стежить за ним пронизливими очима, бо не вірить у його щиру ненависть! То йди, скачи на фарбованому коні і поглянь, як Алім воює за найсправедливішу віру безбатченків.

Він видряпався на мур і оскаженіло кинувся на противників. То козаки чи перси? А, однаково!

«Дивися, чаушларе, пильно дивись і оціни ж нарешті справжнього яничара!»

---

[81] *Чаушлар* – наглядач за поведінкою яничарів у бою. Чаушлари їздили на фарбованих конях, щоб виділятися серед воїнів.

Наглядач на зеленому коні помітив його старання. Він прискакав до яничара-аґи і показав на Аліма булавою. А коли перське військо було розбите і куріли руїни Багдада, коли яничари розбивали підвали і виносили скарби, їжу і напої, Нур Алі покликав до себе Аліма і сказав:

– Ти хоробрий воїн, і я хочу призначити тебе на місце загиблого в бою чорбаджія першої султанської орти. Та щоб тобі назавжди повірили, що ти до кінця відданий ісламу і його величності падишаху, мусиш… Сюди її! – махнув рукою, і зброєносці привели перед Аліма молоду жінку з розпущеним русим волоссям у білому фередже. – Це наложниця гарему шахського сановника. Вона родом із того поганого краю, що плодить бандитів, розбійників, грабіжників нашої священної землі. Ця козачка зарізала нині двох яничарів, що хотіли зблизитися з нею. Ти мусиш її скарати.

Алім ще не вбивав жінок, а ця, на диво, нагадувала ту, яку колись, у ті малопам'ятні часи, називав мамою. Рука з ятаганом опустилася, і почув Алім мову, яку – о прокляття! – ще пам'ятав:

– Козаче, соколе, – промовила тихо дівчина. – Мені, орлиці, теж обрізали крила, як і тобі. Але в мене ще залишилися руки, і я ними викупила ганьбу. Чей і тобі не пізно. Зрубай голову хоч одному ворогові, і Бог, і люди простять тобі.

Війнуло від цих слів запахом скошеного степу, гірким полином, вечірньою м'ятою, щебетом жайворонка над весняною ріллею, а в синьому небі два вершники помчали за та-

тарвою… Нахлинуло це так раптово, що – мить, і він втратив би все. Та дівчина, побачивши вагання яничара, підступила до нього і мовила голосно, твердо, люто:

– Твій предок Байда три дні на гаку висів і не зрадив, а ти боїшся смерті, що станеться в один мент? Три дні…

Не доказала. Свиснув ятаган, покотилася дівоча голова. Тіло впало Алімові до ніг, кров бризнула на шаровари.

– Вітаю тебе, чорбаджі-баша, – почув Алім голос Нур Алі, та не побачив сердара за червоною каламуттю, що залила очі.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.